

Uitkomsten enquête Multifunctionele Landbouw

Esther Veen¹
Kees de Bont¹
Jakob Jager²
Andries Visser¹

¹ PPO, Wageningen UR

² LEI, Wageningen UR

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, onderdeel van Wageningen UR
Business Unit Akkerbouw, Groene Ruimte en Vollegrondsgroenten
Februari 2012

PPO nr.467

© 2012 Wageningen, Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO) onderzoeksinstituut Praktijkonderzoek Plant & Omgeving. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van DLO.

Voor nadere informatie gelieve contact op te nemen met: DLO in het bijzonder onderzoeksinstituut Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, Businessunit Akkerbouw, Groene ruimte en Vollegrondsgroenten.

DLO is niet aansprakelijk voor eventuele schadelijke gevolgen die kunnen ontstaan bij gebruik van gegevens uit deze uitgave.

PPO Publicatienr: 467

Projectnummer: 3250234112

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, onderdeel van Wageningen UR
Business Unit Akkerbouw, Groene ruimte en Vollegrondsgroenten.

Adres : Postbus 430, 8200 AK Lelystad
: Edelhertweg 1, 8219 PH Lelystad
Tel. : +31 320 291 111
Fax : +31 320 230 479
E-mail : info.ppo@wur.nl
Internet : www.ppo.wur.nl

Inhoudsopgave

	pagina
1 INLEIDING	5
2 METHODEN.....	5
Vergelijkingen.....	6
Opmerkingen.....	7
3 RESULTATEN	9
3.1 Kenmerken van de bedrijven.....	9
3.1.1 Aandeel multifunctioneel in omzet bedrijf	9
3.1.2 Multifunctionele takken	9
3.1.3 Agrarische kenmerken	10
3.1.4 Aantal hectares natuurbeheer	11
3.1.5 Opleiding.....	11
3.2 Toekomstverwachtingen.....	13
3.2.1 Omzet uit multifunctionele activiteiten.....	13
3.2.2 Nieuwe takken.....	15
3.2.3 Opvolging.....	15
3.2.4 Kansen en knelpunten	16
3.3 De lokale economie	19
3.3.1 Lokale producten en diensten	19
3.3.2 Werkgelegenheid	20
3.4 Burgers	21
3.4.1 Betrokkenheid	21
3.4.2 Klachten.....	23
3.4.3 Promotie van het bedrijf	23
3.5 Ondersteuning en informatie	24
3.5.1 Lidmaatschap organisaties	24
3.5.2 Gewenste informatie	25
3.5.3 Ontvangen informatie	26
3.5.4 Behoefte aan ondersteuning	27
3.5.5 Tevredenheid over belangenorganisatie.....	29
3.5.6 Belang van organisaties	29
4 VERGELIJKING MET DE NUL- EN ÉÉNMETING.....	31
4.1 Kenmerken van de bedrijven.....	31
4.2 Toekomstverwachtingen.....	31
4.3 De lokale economie	32
4.4 Burgers	33
5 CONCLUSIES	35
5.1 Algemene conclusies	35
5.2 De midden categorie.....	36
5.3 Goed om te weten	38
BRONNEN.....	41

1 Inleiding

Bij veel nieuwe ontwikkelingen in de multifunctionele landbouw zijn vaak de grotere, gespecialiseerde, innovatieve multifunctionele ondernemers betrokken. Deze ondernemers zijn bij diverse organisaties goed in beeld en weten zich over het algemeen goed te redden. De zogenaamde midden categorie bedrijven – bedrijven die tussen de 10 en 50% van hun omzet halen uit multifunctionele activiteiten – is echter minder goed in beeld, terwijl een belangrijk deel van de ontwikkelingen wel van deze groep moet komen.

Om de ontwikkelingen, toekomstplannen en verwachtingen van deze groep beter in beeld te krijgen, heeft de Taskforce Multifunctionele Landbouw PPO en het LEI gevraagd een enquête onder deze groep af te nemen en de resultaten hiervan te vergelijken met eerder onderzoek onder de voorlopers. Dit rapport bevat de resultaten van de enquête en een vergelijking met eerder onderzoek.

2 Methoden

De praktische uitvoering van de enquête is verzorgd door Geelen Consultancy. De vragen van de enquête zijn opgesteld door PPO in samenspraak met Geelen Consultancy, op basis van een eerste aanzet door de Taskforce Multifunctionele Landbouw. De dataverwerking was de verantwoordelijkheid van het LEI. De rapportage en de vergelijking met eerdere onderzoeken is verzorgd door PPO.

2.500 ondernemers die meedoen aan de Landbouwtelling – en daarin hebben aangegeven multifunctionele activiteiten te hebben - hebben per brief het verzoek gekregen deel te nemen aan de enquête, die zij online konden invullen. Respondenten die geen agrarisch bedrijf of geen multifunctionele activiteiten (meer) hadden hoefden de enquête niet verder in te vullen. Aan ongeveer 1.400 ondernemers is een herinnering gestuurd. Vervolgens zijn ongeveer 250 mensen telefonisch benaderd. Het is slechts gelukt een deel van deze mensen te spreken te krijgen. De meeste van hen hebben de internet link nogmaals ontvangen; slechts een enkeling heeft samen met de onderzoeker de enquête ingevuld. Dat betekent dat vrijwel alle enquêtes op het internet door de respondent zijn ingevuld.

De enquête is door 536 mensen ingevuld. 430 van hen hadden een agrarisch bedrijf met daarbij multifunctionele activiteiten¹. Van deze 430 bedrijven met multifunctionele landbouw is de informatie verwerkt. Ervan uitgaande dat ongeveer 500 van de initiële 2.500 bedrijven niet binnen de doelgroep leken te vallen, is dat een respons rate van meer dan 20%.

	% van de totale omzet					Totaal
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	
Percentage bedrijven	16	32	24	22	6	100
Aantal bedrijven	70	139	103	94	24	430

Tabel 1: Aantallen en percentages respondenten in de verschillende omzet categorieën.

Overigens is de steekproef zo gekozen dat de zogenaamde midden categorie meer voor zou komen. Er is in het onderzoek dus vooral gekeken naar de groep ondernemers die tussen de 10 en 50% van de omzet uit multifunctionele activiteiten haalt (opgesplitst in de groepen 10 tot 30% en 30 tot 50%). Dit betekent dat er bewust voor een grotere steekproef in de middengroep is gekozen, waardoor de verdeling anders is dan

¹ Anderen hadden het bedrijf beëindigd, hadden geen agrarische activiteiten of hadden juist geen multifunctionele activiteiten.

in de populatie (bijna 40% van de populatie valt bijvoorbeeld in de categorie minder dan 10% van de omzet uit multifunctionele activiteiten, en 40% in de categorie 10 tot 50% van de omzet uit multifunctionele activiteiten).

Daarnaast is er – onder andere om te kunnen vergelijken - ook gekeken naar bedrijven voor wie dat minder dan 10% is, of juist meer dan 50%. Uit tabel 1 blijkt dat het gelukt is in alle omzet categorieën – maar vooral in de categorieën 10 tot 30% en 30 tot 50% - respondenten te werven. Deze afzonderlijke groepen zijn relatief groot, gegeven het feit dat de nulmeting uit 173 en de éénmeting uit 125 respondenten bestond (zie kopje 'vergelijkingen'). Bij de analyse van de resultaten zijn de antwoorden naast de verschillende omzet categorieën ook uitgesplitst naar:

- Het type multifunctionele activiteit op het bedrijf:
 - Verkoop aan huis
 - Recreatie
 - Zorglandbouw
 - Kinderopvang
 - Natuurbeheer
 - Educatie
- De regio:
 - Noord: provincies Groningen, Friesland en Drenthe
 - Oost: provincies Overijssel en Gelderland
 - West: provincies Noord-Holland, Zuid-Holland, Flevoland en Utrecht
 - Zuid: provincies Zeeland, Noord-Brabant en Limburg
- Het al dan niet lid zijn van een organisatie:
 - Alleen lid van LTO
 - Lid van LTO én een andere organisatie (sector- of regionaal)
 - Alleen lid van een regionale of sectororganisatie
 - Geen lid
- De leeftijd van de ondernemer:
 - Jonger dan 45 jaar
 - Ouder dan 45 jaar

Ongeveer 60% van de respondenten is ouder dan 45 jaar. De regionale verdeling van de bedrijven is als volgt: 52 in het noorden (Groningen, Friesland, Drenthe), 113 in het oosten (Gelderland en Overijssel), 119 in het westen (Noord en Zuid-Holland, Flevoland en Utrecht) en 145 in het zuiden (Limburg, Noord-Brabant en Zeeland). Eén bedrijf is niet ingedeeld.

Vergelijkingen

De resultaten van de enquête worden vergeleken met twee eerdere enquêtes onder multifunctionele ondernemers. Het gaat dan om de enquêtes die zijn uitgevoerd voor de nul- en éénmeting (Roest et al 2009; Veen et al 2010).

De nulmeting: begin 2009 hebben 173 multifunctionele bedrijven meegewerkt aan een internetenquête. Het merendeel van deze bedrijven had zijn bedrijf aangemeld voor de Plattelandsgids van het toenmalige Vrienden van het Platteland, dat nu 'Nederland bloeit' heet. Alle van de bedrijven presenteren zich op internet. Meer dan 60% van deze bedrijven is al langer dan 6 jaar bezig met multifunctionele landbouw. Dit betekent dat deze groep geen doorsnee groep is. Overigens is de groep wel heel divers: bijna alle verschillende agrarische takken komen voor, en alle multifunctionele takken die in het onderhavige onderzoek ook worden herkend. Melkveehouderij is verreweg de meest genoemde sector, huisverkoop en

recreatie zijn de meest genoemde vormen van verbreding in deze groep. Een groot deel van de bedrijven is biologisch (25%).

De éénmeting: in maart 2010 is een vervolg enquête uitgezet onder 850 multifunctionele ondernemers. 135 ondernemers hebben de enquête ingevuld; 125 enquêtes waren bruikbaar (10 ondernemers voldeden niet aan de voorwaarden, omdat ze bijvoorbeeld geen agrarische tak hadden). Een deel van deze ondernemers was dezelfde als uit de nulmeting; hier was voor gekozen om verschillen tussen de twee jaren te kunnen meten. 30 ondernemers uit het sample zijn gebeld om een aantal extra vragen te beantwoorden. Onder de respondenten komen alle multifunctionele takken voor. Net als in de nulmeting is een kwart van de bedrijven biologisch.

De resultaten van de huidige enquête worden – waar mogelijk - vergeleken met bovengenoemde onderzoeken. Dit wordt beschreven in hoofdstuk 4. Omdat de vraagstelling niet in alle gevallen hetzelfde is en sommige vragen in het huidige onderzoek niet zijn meegenomen (of juist nieuw zijn toegevoegd) is dat niet voor alle vragen mogelijk. Het nut van het vergelijken van de onderzoeken zit hem niet zozeer in de tijd (het verschil tussen 2009 en 2011), als wel in het idee dat de ondernemers die meededen in de nul- en éénmeting behoren tot een groep van multifunctionele voorlopers of pioniers, terwijl er in het huidige onderzoek naar is gestreefd juist ondernemers uit de midden categorie te bevragen.

Opmerkingen

- Omdat één van de doelstellingen van dit onderzoek is om de verschillen tussen de pioniers en de midden categorie aan te geven, is in deze rapportage bij de meeste vragen een tabel toegevoegd met daarin een uitsplitsing naar het aandeel van de omzet dat de bedrijven uit de multifunctionele activiteiten halen. Op die manier worden de verschillen tussen de 'grote' en 'kleine' multifunctionele bedrijven duidelijk.
- De adressen van de ondernemers die het verzoek hebben gekregen mee te werken aan de enquête komen uit de landbouwtelling. Het is mogelijk dat (een aantal) dezelfde ondernemers zijn benaderd als in de nul- en éénmeting. Dat kan vergelijking lastig maken. Anderzijds bevat het sample ondernemers die veel maar ook ondernemers die juist weinig omzet uit de multifunctionele tak halen; het is dus waarschijnlijk een zeer diverse groep.
- Daarbij moet ook worden aangemerkt dat ondernemers de enquête online hebben ingevuld. Slechts een heel klein aantal heeft het telefonisch met de enquêteur doorgelopen. Dit betekent dat er waarschijnlijk een bias is richting ondernemers die gebruik maken van het internet en hier makkelijk mee omgaan.
- In deze rapportage noemen we naast de resultaten ook wat specifiek opvalt. Het gaat dan vaak om een bepaalde groep die afwijkt van het gemiddelde. Soms zijn die afwijkingen echter onverklaarbaar of lijken ze niet relevant. De reden dat we ze toch noemen, is om zo volledig mogelijk te zijn en afwijkingen dus toch mee te nemen. We beschrijven dus wat we zien, maar hebben hier niet altijd een verklaring voor.
- Een laatste opmerking betreft het gebruik van percentages in de vergelijking met de nul- en éénmeting. Omdat het huidige sample veel groter is, en mogelijk (een deel) van de vorige samples omvat, kan het beeld soms vertekend zijn. Als voorbeeld: wanneer er in Nederland vijf bedrijven zouden zijn die burgers laten meefinancieren, en die bedrijven zaten zowel in de éénmeting als in de huidige meting, dan lijkt het alsof het percentage is afgenomen omdat ze in de huidige meting een onderdeel van een grotere groep zijn.

3 Resultaten

3.1 Kenmerken van de bedrijven

3.1.1 Aandeel multifunctioneel in omzet bedrijf

Er is veel variatie met betrekking tot het aandeel van de multifunctionele tak(ken) in de totaal omzet van de bedrijven. Natuurlijk heeft dit ook te maken met de gekozen steekproef (zie 'methoden'). Voor de overzichtelijkheid herhalen we hier tabel 1.

	% van de totale omzet					Totaal
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	
Percentage bedrijven	16	32	24	22	6	100
Aantal bedrijven	70	139	103	94	24	430

Tabel 1: Aantallen en percentages respondenten in de verschillende omzet categorieën.

22% van de respondenten haalt *meer dan 50% van de omzet uit de multifunctionele tak*. Dit komt vooral voor op bedrijven met zorglandbouw en kinderopvang (circa 30% van deze bedrijven). Ondernemers die meer dan 50% van hun omzet uit de multifunctionele tak halen zijn vaak te vinden in het oosten van het land. Relatief veel van de bedrijven met een dergelijk hoge omzet uit multifunctionele activiteiten hebben vleesvee, terwijl de melkveehouders hier 'ondervertegenwoordigd' zijn. Zij hebben bovendien een kleinere veestapel (gemiddeld 50 melkkoeien). Bedrijven met meer dan 50% omzet uit de multifunctionele tak(ken) zijn gemiddeld klein in oppervlakte (circa 20 hectare). Het is opmerkelijk dat ongeveer een derde deel van de bedrijven die zich niet bij een organisatie heeft aangesloten, meer dan 50% van de omzet uit multifunctionele activiteiten haalt.

Eén op de zes multifunctionele bedrijven haalt *minder dan 10% van de omzet uit de multifunctionele tak(ken)*. Dit komt veel voor op bedrijven met natuurbeheer en educatie, en de bedrijven met zo'n lage omzet uit multifunctionele activiteiten zijn vooral in het noorden van het land gelegen. De helft van deze bedrijven heeft melkvee, melkveehouders zijn in deze groep dus 'oververtegenwoordigd'.

Naast deze twee extremen, is er een grote groep bedrijven (ongeveer een derde) die 10 tot 30% van hun omzet uit multifunctionele activiteiten haalt. Op bijna een kwart van de bedrijven is de bijdrage van de multifunctionele tak(ken) aan de omzet 30 tot 50%.

3.1.2 Multifunctionele takken

De multifunctionele takken die het meeste voorkomen op de bedrijven uit het sample zijn verkoop aan huis (221 bedrijven; 51%), recreatie (145 bedrijven; 34%) en agrarisch natuurbeheer (128 bedrijven; 30%). Een kleiner aantal bedrijven heeft activiteiten op het gebied van educatie (80 bedrijven; 19%) en zorglandbouw (73 bedrijven; 17%). Slechts 4% (16 bedrijven) van de respondenten doet aan kinderopvang. Overigens is het totaal aantal bedrijven in een aantal categorieën, zoals zorg of kinderopvang, relatief groot wanneer we kijken naar de totale omvang van die groepen. In 2009 telde Nederland bijvoorbeeld 64 bedrijven met kinderopvang (Roest en Schoorlemmer, 2010). Dat betekent dat een kwart van de bedrijven met kinderopvang aan het onderzoek heeft meegewerkt. In hetzelfde jaar waren er 870 zorgboerderijen in Nederland (Roest en Schoorlemmer, 2010); daarvan is ruim 8% meegenomen.

Op veel bedrijven zijn er twee of meer multifunctionele takken. Zo doet ongeveer een derde van de bedrijven met verkoop aan huis ook aan agrarisch natuurbeheer en wordt op circa 20% van deze bedrijven ook recreatie of educatie aangeboden. De verkoop van producten wordt op 10% van de deze bedrijven gecombineerd met zorglandbouw.

Agrarische tak	% van de totale omzet					Totaal
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	
Melkvee	50	35	36	17	8	32
Vleesvee	13	14	14	31	8	17
Pluimvee	6	5	4	9	8	6
Varkens	6	12	7	9	4	8
Akkerbouw	31	41	33	29	50	35
Tuinbouw (vollegrond)	24	17	16	18	13	18
Tuinbouw (glas)	4	4	7	9	17	6
Fruit	7	13	12	14	13	12
Ander agrarisch bedrijf ²	7	12	17	24	21	15

Tabel 2: Welke agrarische tak of takken heeft u op uw bedrijf? Meerdere antwoorden mogelijk. In percentages.

Verkoop van producten komt relatief het meest voor op multifunctionele bedrijven in het zuiden, zorglandbouw in het westen en natuurbeheer in het noorden en het westen. Meer jonge dan oudere ondernemers hebben verkoop aan huis (58% tegen 49%), terwijl recreatie juist meer wordt aangeboden door de oudere ondernemers (36% tegen 31%). Verkoop van producten aan huis komt relatief veel voor op bedrijven met tuinbouw en fruitteelt en minder op bedrijven met melkvee. Dat laatste is opmerkelijk vanuit de veronderstelling dat melkveebedrijven zuivelproducten kunnen aanbieden. Bijna de helft van de zorglandbouwbedrijven heeft melkvee. Melkveehouders zijn ook vrij prominent aanwezig als het gaat om educatie. Agrarisch natuurbeheer is relatief veel te vinden op bedrijven met melk- of vleesvee en recreatie op bedrijven met melkvee of akkerbouw; beide zijn verklaarbaar vanuit het feit dat natuurbeheer en recreatie over het algemeen grondgebonden zijn.

3.1.3 Agrarische kenmerken

De respondenten hebben in de meeste gevallen een grondgebonden landbouwbedrijf; dat is niet verwonderlijk, aangezien grondgebonden bedrijven zich het best lenen voor multifunctionele landbouw. Akkerbouw en melkvee komen het meest voor. Op 15 tot 20% van de bedrijven is opengrondtuinbouwteelt, fruitteelt en/of vleesvee te vinden. Slechts een klein deel van de respondenten heeft een glastuinbouw en/of intensieve veehouderij (varkens- respectievelijk pluimveehouderij) bedrijf.

De gemiddelde oppervlakte van de bedrijven met multifunctionele landbouw is met circa 30 hectare iets groter dan het gemiddelde van alle in Nederland geregistreerde bedrijven (ongeveer 26 hectare volgens de CBS-Landbouwteelt). Vanzelfsprekend zijn bedrijven met agrarisch natuurbeheer gemiddeld nog iets groter - bijna 40 hectare. In tabel 3 is te zien dat bedrijven die een groter gedeelte van hun omzet uit multifunctionele activiteiten halen gemiddeld kleiner zijn (in hectares) dan bedrijven die een kleiner deel van de omzet uit multifunctioneel halen.

² De antwoorden uit de categorie 'anders' zijn te vinden in een aparte bijlage (geen onderdeel van dit document).

% van de totale omzet					
Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen	Totaal
46.00	32.69	26.74	19.56	24.86	30.04

Tabel 3: *Hoe groot is uw bedrijf in aantal hectares landbouwgrond? Gemiddelde grootte in aantal hectares.*

De gemiddelde omvang van de veestapel ligt op de bedrijven van de onderzoeksgroep lager dan op het totaal van Nederlandse bedrijven met hetzelfde soort vee. Dat verschil is voor melkveebedrijven nog relatief klein; 66 melkkoeien op de multifunctionele bedrijven tegen een Nederlands gemiddelde van 75 koeien. De varkens- en pluimveestapel van multifunctionele bedrijven is echter een stuk kleiner dan het gemiddelde aantal varkens (620 tegen circa 1.700) en kippen (14.000 tegen ongeveer 40.000).

3.1.4 Aantal hectares natuurbeheer

Op de vraag naar het aantal hectares agrarisch natuurbeheer zijn de antwoorden divers. Bijna 30% heeft minder dan 10 hectare in natuurbeheer. 10% van de ondernemers heeft 11 tot 20 hectare, 5% 21 tot 30 hectare en 7% meer dan 30 hectare in agrarisch natuurbeheer. Bijna de helft van de multifunctionele bedrijven doet niet aan agrarisch natuurbeheer (of zegt dit niet te weten).

	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Aantal hectares natuurbeheer						
Ik doe niet aan agrarisch natuurbeheer	49	46	49	40	42	46
1 tot 10 hectare	21	24	31	36	38	29
11 tot 20 hectare	11	12	9	10	4	10
21 tot 30 hectare	10	6	3	3	4	5
Meer dan 30 hectare	7	10	6	6	0	7
Weet niet/geen mening	1	2	3	4	13	3

Tabel 4: *Op hoeveel hectares doet u aan agrarisch natuurbeheer? Denk bijvoorbeeld aan de bescherming van weidevogels, het onderhouden van akkerranden. In percentages.*

3.1.5 Opleiding

Bijna de helft van de respondenten (49%) heeft een Mbo opleiding afgerond. Nog eens een kwart van de ondernemers heeft een Hbo opleiding. 13% van de ondernemers heeft een Vmbo of Mavo diploma en 5% is universitair geschoold. De verschillen tussen de multifunctionele sectoren zijn klein op dit gebied. Wel valt op dat relatief veel ondernemers met educatie activiteiten universitair geschoold zijn (14%) en dat er in deze groep juist wat minder mensen met een Mbo diploma zijn (40%). In de groep die aan kinderopvang doet zijn er relatief veel ondernemers met een Vmbo of Mavo diploma (25%). Dat diploma komt juist weinig voor onder zorgboeren (4%).

Opleidingsniveau	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Lagere school	0	1	1	1	8	1
Vmbo/Mavo	11	16	15	4	25	13
Havo	0	1	4	4	0	2
Vwo	0	1	1	1	0	1
Mbo of vergelijkbaar	51	53	54	41	29	49
Hbo of vergelijkbaar	29	21	17	33	29	24
Wo	6	4	2	10	4	5
Anders	3	4	4	4	4	4
Weet niet/geen mening	0	0	2	1	0	1

Tabel 5: *Wat is de hoogst genoten opleiding van de hoofdondernemer van het bedrijf? In percentages.*

Tussen de regio's zijn de verschillen ook erg klein. In het noorden en oosten zijn er iets meer ondernemers met een Hbo diploma (beide 31%). In het westen komt dit juist iets minder voor (18%). Ook valt op dat ondernemers die meer dan 50% van hun omzet uit de multifunctionele landbouw halen gemiddeld iets hoger zijn opgeleid; een Vmbo of Mavo diploma komt minder voor dan gemiddeld (4%), een Hbo of Wo diploma juist meer (33 respectievelijk 10%). Zie ook tabel 5. Jongere ondernemers zijn gemiddeld iets hoger opgeleid dan oudere.

We kunnen deze cijfers vergelijken met eerder onderzoek, waarin niet alleen naar multifunctionele bedrijven wordt gekeken maar naar de agrarische sector als geheel. Hieruit blijkt dat ondernemers op grotere bedrijven vaak hoger zijn opgeleid – vaak Mbo of Hbo - dan ondernemers op kleinere bedrijven. Dit geldt overigens vooral voor bedrijfsopvolgers (van der Meulen et al, 2011; Hoogeveen en van Bommel, 2005). In het huidige onderzoek zien we dat ondernemers met een groter percentage van de omzet uit multifunctionele activiteiten hoger zijn opgeleid dan ondernemers die een kleiner deel van hun omzet uit multifunctioneel halen, maar dit zijn juist vaker iets kleinere bedrijven.

Hoogeveen en van Bommel (2005) geven verder aan dat van de bedrijfshoofden in de landbouwtelling uit 1999 4,2% een Hbo of universitaire agrarische opleiding heeft genoten en 53% een Mbo of Lbo opleiding. Het aandeel Hbo'ers is dus veel lager dan in ons onderzoek. We moeten er echter rekening mee houden dat de cijfers uit deze landbouwtelling al relatief oud zijn. Bovendien zijn bedrijfsopvolgers vaak hoger opgeleid dan bedrijfshoofden: in 2004 had 18% van de bedrijfsopvolgers uit het onderzoek een Hbo opleiding. In het algemeen kwam de Mbo opleiding het meeste voor; weinig opvolgers hebben alleen lager onderwijs of juist een universitaire opleiding afgerond. Door de verouderde cijfers en het feit dat het onderzoek onder opvolgers is gehouden zijn de cijfers niet goed vergelijkbaar met de cijfers uit dit onderzoek. Echter, duidelijk is dat zowel in het onderzoek van Hoogeveen en van Bommel als in ons onderzoek de Mbo opleiding het meeste voor komt onder bedrijfshoofden en/of bedrijfsopvolgers. Wij zien echter een wat grotere groep Hbo'ers dan in het onderzoek van Hoogeveen en van Bommel. Overigens speculeren Hoogeveen en van Bommel dat het feit dat hoogopgeleide opvolgers vaker voorkomen op akkerbouwbedrijven wellicht te maken heeft met de mogelijkheid om het bedrijf te combineren met andere activiteiten (Hoogeveen en van Bommel, 2005).

3.2 Toekomstverwachtingen

3.2.1 Omzet uit multifunctionele activiteiten

Ondernemers hebben positieve toekomstverwachtingen met betrekking tot de omzet van de multifunctionele tak(ken). 47% van de respondenten verwacht een stijging in de omzet van de multifunctionele activiteiten. 32% verwacht een stijging in de omzet van de agrarische activiteiten. Dit verschil is onder jongere ondernemers nog sterker: bijna 60% van deze groep verwacht een groei van de multifunctionele tak(ken), terwijl slechts ruim een derde van deze ondernemers een groei van de agrarische productie verwacht.

Ondernemers die vooral optimistisch zijn over de kansen voor groei van de multifunctionele tak(ken) hebben relatief vaak verkoop van producten aan huis of bieden educatie en recreatie aan. Daarnaast zijn ook ondernemers die al een omzetaandeel van meer dan 50% uit multifunctionele activiteiten halen optimistisch over de groei ervan; 63% van deze ondernemers verwacht verdere groei.

Het feit dat slechts een klein deel van de ondernemers een daling van de omzet uit multifunctionele activiteiten haalt is een belangrijke conclusie. Het laat zien dat er vertrouwen is in de multifunctionele activiteiten. Ook belangrijk is het feit dat slechts een klein deel van de ondernemers verwacht dat de agrarische omzet zal dalen. Dit suggereert dat het starten van multifunctionele activiteiten niet resulteert in het beëindigen van de landbouwtak.

De omzet van de multifunctionele tak zal...	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Stijgen	34	44	53	63	17	47
Gelijk blijven	43	42	34	27	38	37
Dalen	16	12	12	7	13	11
Weet niet/geen mening	7	3	1	3	33	5

Tabel 6: *Verwacht u dat de omzet van de multifunctionele tak(ken) op uw bedrijf in de komende 5 jaar gaat stijgen, gelijk zal blijven of zal dalen? In percentages.*

De omzet van de agrarische tak zal...	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Stijgen	37	37	21	32	38	32
Gelijk blijven	43	50	61	45	29	49
Dalen	11	9	17	16	21	13
Weet niet/geen mening	9	4	1	7	13	5

Tabel 7: *Verwacht u dat de omzet van de agrarische tak(ken) op uw bedrijf in de komende 5 jaar gaat stijgen, gelijk zal blijven of zal dalen? In percentages.*

Regionaal gezien zijn de ondernemers in het noorden het minst optimistisch over de multifunctionele omzet; hier verwacht slechts 38% een stijging. Deze groep is juist wel optimistisch over de omzet uit het agrarische gedeelte van hun bedrijf: hier is er ook 38% die een stijging verwacht, wat het hoogste is van alle regio's. Bij deze vraag is ook gekeken naar de significantie³. Hieruit blijkt dat alleen het verschil in verwachte omzetsijging (van de multifunctionele tak) tussen de ondernemers in het noorden en de ondernemers in het zuiden significant is. De verschillen tussen oost en west zijn helemaal niet significant. De overige verschillen zitten daar tussenin - maar zijn niet significant.

Ondernemers die niet bij een organisatie zijn aangesloten hebben de minst optimistische toekomstverwachtingen van de multifunctionele landbouw: 41% verwacht dat de multifunctionele omzet zal stijgen, tegen 47% die lid is van LTO én een andere organisatie, 49% die alleen lid is van LTO en zelfs 56% die alleen lid is van een regionale of sectorale organisatie.

Het aandeel ondernemers dat een daling van de *agrarische omzet* verwacht (ruim 13%), is nauwelijks groter dan het percentage dat op een daling van de *multifunctionele omzet* rekent (ruim 11%). Onder de aanbieders van zorg, kinderopvang en natuurbeheer zijn er relatief veel ondernemers die een omzetsdaling van de multifunctionele activiteiten verwachten. Er zijn meer ondernemers in het noorden en westen die een daling van de multifunctionele omzet verwachten. Een daling van de agrarische omzet wordt vooral verwacht door ondernemers met recreatie, en wordt door ondernemers met kinderopvang juist niet verwacht.

Verwacht aandeel van de omzet van de multifunctionele tak over vijf jaar	% van de totale omzet					Totaal
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	
Minder dan 10%	66	9	2	0	8	14
10 tot 30%	26	58	10	0	4	26
30 tot 50%	0	24	55	11	0	23
Meer dan 50%	0	4	29	85	8	27
Weet niet/geen mening	9	4	4	4	79	9

Tabel 8: Wat zal ongeveer het aandeel van de omzet van uw multifunctionele tak(ken) in relatie tot uw totale bedrijfsomzet zijn over 5 jaar? In percentages.

De respondenten is ook gevraagd hoeveel omzet ze over vijf jaar uit de multifunctionele tak(ken) verwachten te halen. 27% van hen verwacht dat dit meer dan 50% van de totale omzet zal zijn. Aangezien het aantal bedrijven in het sample dat aangeeft momenteel al meer dan 50% van de omzet uit de multifunctionele activiteiten te halen bijna 22% is, is dat een 'verwachte toename' van 5%. Van de bedrijven die nu een omzetaandeel van minder dan 10% uit de multifunctionele tak(ken) halen, verwacht meer dan een kwart dat dat aandeel 10 tot 30% wordt. Ook bij de andere categorieën is er een verschuiving te zien naar een categorie 'hoger' (lees: met een groter percentage omzet uit multifunctioneel).

Daartegenover staat dat minder dan 15% van de bedrijven verwacht over vijf jaar *minder* dan 10% van de omzet uit de multifunctionele takken te halen; momenteel is dat nog meer dan 16% van de respondenten. Ondernemers in het oosten zijn relatief gezien iets optimistischer dan het gemiddelde; hier verwacht ruim een derde van de bedrijven dat het omzetaandeel uit multifunctioneel hoger dan 50% zal worden.

³ Een significant verschil betekent dat de verschillen binnen de regio niet groter zijn dan tussen de regio's (er zou dan te veel sprake zijn van overlap in de uitkomsten en het eventuele verschil tussen de regio's is dan niet duidelijk genoeg). Het verschil kan alleen maar tussen twee groepen worden bekeken.

3.2.2 Nieuwe takken

Bijna 30% van de bedrijven verwacht in de komende vijf jaar nieuwe multifunctionele takken te ontwikkelen. De helft verwacht dat niet en ruim 20% weet het niet. Vooral de bedrijven die nu kinderopvang, natuurbeheer en educatie op hun bedrijf hebben, verwachten nieuwe takken te ontwikkelen. 35% van hen die nu al meer dan 50% van de omzet uit de multifunctionele activiteiten realiseren, voorzien dat het aantal takken zal uitbreiden. Dit is beduidend meer dan in de andere omzet categorieën.

Verwachting nieuwe takken	% van de totale omzet					Totaal
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	
Ja	21	30	23	35	21	28
Nee	50	51	53	49	46	51
Weet niet/geen mening	29	19	23	16	33	22

Tabel 9: *Verwacht u over 5 jaar nieuwe multifunctionele takken op uw bedrijf? In percentages.*

3.2.3 Opvolging

Ruim 20% van de ondernemers zegt een opvolger te hebben. Dit percentage ligt hoger op bedrijven met zorglandbouw, kinderopvang en recreatie. Met 27% is dit aandeel het hoogst in het noorden. Vanzelfsprekend geven oudere ondernemers vaker aan (al) een opvolger te hebben dan jongere ondernemers (26 tegen 12%). Er zijn weinig verschillen tussen ondernemers met meer en ondernemers met minder omzet uit multifunctionele activiteiten met betrekking tot de vraag of ze al een opvolger hebben. Op bedrijven die geen lid zijn van een organisatie worden minder opvolgers gemeld dan op andere bedrijven.

1. Heeft u een opvolger? 2. Denkt u dat uw (mogelijke) opvolger het makkelijker of moeilijker vindt om een bedrijf over te nemen met een multifunctionele tak of takken? Of maakt het volgens u niet uit?	% van de totale omzet					Totaal
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	
Vraag 1						
Ja	21	22	22	19	25	21
Misschien	40	41	46	37	29	40
Nee	19	22	18	32	25	23
Weet niet/geen mening/nvt	20	16	14	12	21	15
Vraag 2						
Makkelijker	9	20	40	42	8	27
Moeilijker	30	30	21	21	8	25
Maakt niet uit	49	37	30	26	54	36
Weet niet/geen mening	12	14	9	11	31	12

Tabel 10: *Opvolging. In percentages.*

Onzekerheid is er overigens ook op veel bedrijven ten aanzien van de vraag of er een opvolger is: 40% zegt dat dit misschien zo is, en 15% zegt het niet te weten of geen mening te hebben. Bij oudere ondernemers is dat slechts iets minder: 37% en 9%.

Op de vraag of de opvolging al dan niet vergemakkelijkt wordt door de aanwezigheid van een multifunctionele tak werden verschillende antwoorden gegeven. Ruim een kwart van de bedrijven geeft aan dat de opvolging hiermee makkelijker is, een kwart geeft aan dat die moeilijker is, en de helft van de respondenten zegt dat het niet uitmaakt, of weet het niet. Oudere ondernemers melden iets vaker dat de opvolging bemoeilijkt wordt door de multifunctionele tak. Bedrijven met verkoop aan huis melden juist vaker dan gemiddeld dat het de opvolging vergemakkelijkt. Hetzelfde geldt voor de bedrijven in het zuiden. Opvolging is ook duidelijk makkelijker geworden op de bedrijven met een hoger omzetaandeel uit multifunctioneel (vanaf 30%). Dit suggereert dat eventuele problemen met opvolging niet het gevolg zijn van het hebben van een multifunctioneel bedrijf: wanneer een bedrijf een groter deel van de omzet uit multifunctioneel haalt – met andere woorden, de multifunctionele activiteiten belangrijker zijn voor het bedrijf – wordt het niet moeilijker dit bedrijf over te nemen. In tegendeel. Stokkers et al (2010) concluderen in hun onderzoek naar opvolgingsproblematiek in de landbouw iets soortgelijks; zij zien dat het opvolgingsperspectief in de multifunctionele landbouw vrijwel identiek is aan dat van de totale Nederlandse landbouw. Hoewel opvolging voor kleine bedrijven doorgaans iets lastiger is, en bedrijven met een grote omzet uit multifunctioneel vaak iets kleiner zijn, is de opvolgingssituatie net wat beter waardoor de nadelen van het kleiner zijn wegvallen. Ook de knelpunten voor overname zijn gelijk aan die van de totale landbouw.

3.2.4 Kansen en knelpunten

Voor de verdere ontwikkeling van de multifunctionele tak(ken) op het bedrijf worden als grootste kansen gezien een gunstige marktontwikkeling (46%), gunstige veranderingen in wet- en regelgeving (25%) en opvolging (bijna 20%, maar hoger bij de oudere ondernemers). Nieuwe vaardigheden (bijvoorbeeld door training) wordt door 15% van de bedrijven als belangrijk gezien; specifiek bij jongere ondernemers is dat 20%. Ruimtelijke veranderingen, zoals de aanleg van een nieuwe weg, wordt door bijna 10% als belangrijk genoemd. Een gunstige marktontwikkeling wordt vooral veel als kans genoemd door de bedrijven met verkoop aan huis, terwijl nieuwe vaardigheden vaker als kans wordt aangemerkt door bedrijven met educatie en zorglandbouw.

Als knelpunten voor de ontwikkeling van de multifunctionele tak(ken) worden vooral gezien ongunstige veranderingen in de wet- en regelgeving (40%) en ongunstige marktontwikkelingen (ruim 25%). Minder vaak genoemde knelpunten zijn ruimtelijke veranderingen, het ontbreken van een opvolger en gebrek aan bepaalde vaardigheden. De wet- en regelgeving wordt in dit verband vooral door de aanbieders van zorglandbouw en natuurbeheer genoemd.

Kansen	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Gunstige ontwikkelingen op de markt (bv meer mensen die lokaal voedsel belangrijk vinden)	40	47	44	56	21	46
Gunstige veranderingen/aanpassingen in wet- en regelgeving (bv aanpassingen in het bestemmingsplan)	14	24	32	28	17	25
Ruimtelijke veranderingen in de directe omgeving (bv de aanleg van een nieuwe weg)	6	14	9	7	4	9
Nieuwe ondernemersvaardigheden (bv training gastvrijheid)	17	10	19	20	0	15
Opvolging / nieuwe ondernemers (bv dochter komt in de maatschap)	19	14	23	20	13	18
Anders	17	9	11	16	0	12
Weet niet/geen mening	20	29	17	13	54	23

Tabel 11: Wat ziet u als de grootste kansen voor de verdere ontwikkeling van de multifunctionele tak(ken) op uw bedrijf? Meerdere antwoorden mogelijk. In percentages.

Knelpunten	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Ongunstige ontwikkelingen op de markt (bv verzadiging van de vraag naar overnachtingsmogelijkheden)	16	27	29	32	25	27
Ongunstige veranderingen/aanpassingen in wet- en regelgeving (bv strengere regelgeving over horeca)	34	45	37	44	29	40
Ruimtelijke veranderingen in de directe omgeving (bv de aanleg van een snelweg naast de deur)	4	9	10	10	0	8
Ondernemersvaardigheden (bv weinig kennis over omgaan met gasten)	11	2	3	3	0	4
Opvolging / nieuwe ondernemers (bv ik heb geen opvolging maar wil binnenkort stoppen)	7	10	8	5	8	8
Anders	14	9	17	17	4	13
Weet niet/geen mening	30	24	22	17	46	24

Tabel 12: Wat ziet u als de grootste knelpunten voor de verdere ontwikkeling van de multifunctionele tak(ken) op uw bedrijf? Meerdere antwoorden mogelijk. In percentages.

Opmerkelijk is dat ondernemers die bij geen enkele organisatie zijn aangesloten op alle onderdelen (markt, wetgeving etc.) minder knelpunten ervaren voor de ontwikkeling van de multifunctionele tak(ken) op het bedrijf. Het is niet duidelijk wat hier de reden van is. Een mogelijkheid is dat ondernemers die weinig knelpunten ervaren zich niet aansluiten bij organisaties.

Ook van belang voor de toekomst lijkt het feit dat het overgrote deel van de ondernemers (circa 85%) stelt meer arbeidsplezier te hebben gekregen dankzij de multifunctionele tak(ken). De hoogste scores (meer dan 90%) op dit gebied zijn te vinden bij de bedrijven die zorg of educatie aanbieden. Bijna geen enkele ondernemer ondervindt een negatieve invloed van de multifunctionele landbouw op het arbeidsplezier. Opmerkelijk is dat bedrijven met een grote omzet uit multifunctionele activiteiten even vaak als andere bedrijven aangeven dat de multifunctionele activiteiten geen effect hebben op het arbeidsplezier. Ook opvallend is het feit dat een groter deel van de oudere ondernemers (86%) dan van de jongere ondernemers (82%) aangeeft dat het arbeidsplezier is toegenomen. In tabel 13 is te zien dat het arbeidsplezier voor ondernemers met minder dan 10% van de omzet uit multifunctioneel minder vaak is toegenomen, en dat bedrijven met meer dan 30% van de omzet uit multifunctioneel vaker vinden dat het is toegenomen.

	% van de totale omzet					Totaal
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	
Invloed multifunctioneel op arbeidsplezier						
Positieve invloed	77	83	92	89	54	84
Negatieve invloed	1	1	1	0	0	1
Geen invloed	17	12	6	11	33	12
Weet niet/geen mening	4	4	1	0	13	3

Tabel 13: Heeft de multifunctionele tak(ken) een positieve of negatieve invloed op uw arbeidsplezier? Of heeft dat geen invloed op uw arbeidsplezier? In percentages.

3.3 De lokale economie

3.3.1 Lokale producten en diensten

N.B. Onder lokaal wordt verstaan: binnen een straal van 25 km.

40% van de respondenten besteedt minder dan €5.000 per jaar aan lokale *producten* voor de multifunctionele tak(ken) van het bedrijf. Op een kwart van de bedrijven zijn de lokale bestedingen aan producten €5.000 tot €25.000. Een kleiner deel (16%) van de ondernemers koopt niets lokaal in. Een minderheid - circa 10% van de bedrijven - besteedt meer dan €25.000 euro bij bedrijven in de omgeving.

Regionaal zijn er enige verschillen. In het noorden wordt door meer dan 70% van de bedrijven niets of minder dan €5.000 uitgegeven aan lokale producten; in de andere regio's ligt dat percentage tussen de 50 en 59%. Bedrijven met zorglandbouw en kinderopvang geven relatief veel geld lokaal uit: bijna 40 respectievelijk 50% van die bedrijven besteedt tussen de €5.000 en €25.000 aan lokale producten. Ook valt op dat het percentage bedrijven dat niet of nauwelijks geld uitgeeft aan lokale producten (minder dan €5.000) afneemt naarmate de omzet uit de multifunctionele activiteiten groter wordt; van 84% van de bedrijven die minder dan 10% van hun omzet uit multifunctioneel halen tot 31% van de bedrijven die meer dan 50% van de omzet uit multifunctioneel halen. Vanzelfsprekend geldt het omgekeerde ook. In het geval van lokaal ingekochte *diensten* zien we hetzelfde patroon. 43% van de bedrijven die de helft van hun omzet uit multifunctioneel halen besteden meer dan €5.000 aan lokale diensten. Dit wordt steeds minder naarmate het aandeel van de omzet uit multifunctioneel daalt.

37% van de ondernemers besteedt minder dan €5.000 per jaar aan lokaal ingekochte diensten voor de multifunctionele tak. Nog eens 30% besteedt hier helemaal niets aan. 18% besteedt tussen de €5.000 en €25.000. Slechts 6% geeft meer dan dat uit aan lokale diensten. Regionaal tekent zich een ander patroon af dan met betrekking tot de producten. Het aandeel ondernemers dat minder dan €5.000 (of niets) aan lokale diensten besteedt ligt in alle regio's behalve het zuiden tussen de 70% en 73%; daar is dat slechts 57%. Bedrijven met kinderopvang en recreatie besteden het meeste aan lokale diensten; 38 respectievelijk 33% besteedt daar meer dan €5.000 aan. In de andere categorieën ligt dit percentage tussen de 28 en de 30%, met een uitschieter naar beneden voor verkoop aan huis (22%).

Uitgave aan lokale producten en diensten	% van de totale omzet											
	Minder dan 10%		10 tot 30%		30 tot 50%		Meer dan 50%		Weet niet/geen mening		Totaal	
	Producten	Diensten	Producten	Diensten	Producten	Diensten	Producten	Diensten	Producten	Diensten	Producten	Diensten
Geen	34	47	14	34	11	25	11	16	17	29	16	30
Minder dan €5.000	50	39	48	41	42	36	20	35	33	21	40	37
€5.000 tot €25.000	13	10	24	11	29	25	35	29	8	17	25	18
€25.000 tot €50.000	0	0	2	3	6	3	11	7	0	0	4	3
€50.000 tot €75.000	0	0	1	1	2	3	10	4	4	0	3	2
€75.000 tot €100.000	0	0	0	0	2	0	4	0	0	0	1	0
€100.000 tot €125.000	0	0	1	0	1	1	0	2	0	0	0	1
€125.000 tot €150.000	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	1	0
Meer dan €125.000	0	0	0	0	1	1	2	0	0	0	1	0
Weet niet/geen mening	3	4	10	10	6	6	5	6	38	33	8	9

Tabel 14: Kunt u inschatten wat uw bedrijf per jaar uitgeeft aan lokaal ingekochte producten en diensten voor uw multifunctionele tak(ken)? In percentages.

3.3.2 Werkgelegenheid

Het gemiddelde aantal ondernemers op de multifunctionele bedrijven is met 1,85 hoger dan het gemiddelde van alle Nederlandse bedrijven (ongeveer 1,5 op de bedrijven die deelnemen aan het LEI-informatienet). Het ligt voor de hand dat dit te maken heeft met het feit dat multifunctionele bedrijven meerdere takken hebben, die vaak door verschillende ondernemers worden gestart/gerund. Bedrijven die zorg, educatie of kinderopvang aanbieden hebben het grootste aantal ondernemers.

Het aantal medewerkers dat in dienst is van het bedrijf (regelmatig werkzame niet-gezinsarbeidskracht) ligt binnen de onderzoeksgroep ook hoger dan gemiddeld in de land- en tuinbouw; ruim vijf tegenover minder dan één⁴. Dit kan te maken hebben met het arbeidsintensieve karakter van de verschillende multifunctionele takken. De bedrijven die meer dan 50% van de omzet uit multifunctioneel halen, hebben gemiddeld circa 6,5 medewerkers. Ook het aantal fte is relatief hoog; gemiddeld 2,25 per bedrijf. Aanbieders van zorg en kinderopvang komen gemiddeld hoger uit, op circa 3 fte. Oudere ondernemers hebben gemiddeld meer personeel in dienst dan hun jongere collega's.

	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Medewerkers	4.42	3.94	4.77	6.49	6.00	5.14
Fte	2.70	1.68	2.12	2.71	1.24	2.25

Tabel 15: Hoeveel medewerkers heeft u in dienst? Dit kan zijn fulltime of parttime. Het gaat niet om uw partner of andere gezinsleden. Hoeveel voltijdsarbeidskrachten (fte) zijn dat? Het gaat dus niet om uzelf of uw partner of andere gezinsleden. Gemiddeld aantal medewerkers / fte's.

⁴ Het is mogelijk dat dit met de vraagstelling te maken heeft; in de enquête is niet gevraagd naar *regelmatig* werkzaam.

3.4 Burgers

3.4.1 Betrokkenheid

Burgers zijn op meerdere manieren betrokken bij de bedrijven van de respondenten. De helft van de bedrijven heeft relaties met burgers omdat die producten of diensten afnemen. 8% van de respondenten betreft burgers via meewerkdagen of open dagen. Slechts kleine percentages verbinden burgers via een stichting rondom het bedrijf (3%), de financiering van het bedrijf (2%) of het maken van beslissingen rondom het bedrijf, zoals het teeltplan (1%). Voor 33% van de ondernemers is deze vraag niet van toepassing; het ligt voor de hand dat deze ondernemers geen burgers bij het bedrijf betrekken.

Vanzelfsprekend komt burgerbetrokkenheid via het afnemen van producten of diensten vooral voor op bedrijven met verkoop aan huis (94%). Maar ook 56% van de bedrijven met natuurbeheer geeft aan dat burgers via producten of diensten betrokken zijn. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat deze ondernemers meerdere multifunctionele takken hebben en dus bijvoorbeeld ook een winkel aan huis hebben. Bedrijven met kinderopvang laten relatief vaak burgers meebeslissen (6%). Een stichting rondom het bedrijf komt veel voor op bedrijven met zorg en/of educatie. Hetzelfde geldt voor meewerkdagen/open dagen; 23 respectievelijk 14%.

In het westen van het land komt burgerbetrokkenheid door het afnemen van producten of diensten het minste voor. Dat is opvallend, omdat de 'markt' hier het grootst is, in verband met de bevolkingsdichtheid. Betrokkenheid van burgers op andere manieren komt in het noorden het minst, en in het oosten het meest voor. Het afnemen van producten en diensten komt daarnaast iets minder voor bij bedrijven die tot 10% van hun omzet uit multifunctioneel halen, wat niet verbazend is gezien het feit dat ze weinig omzet uit multifunctioneel halen. Voor de overige omzet categorieën is er weinig verschil. Wel valt op dat bedrijven met een omzet groter dan 30% uit multifunctioneel meer aan andere vormen van verbinding doen. Bij de bedrijven met meer dan 50% van de omzet uit multifunctioneel komt dit het meest voor.

Burgerbetrokkenheid komt bij oudere en jongere ondernemers evenveel voor, al organiseren oudere ondernemers vaker open dagen.

	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Burgerbetrokkenheid						
Burgers nemen direct producten af op mijn bedrijf	40	62	58	63	42	57
Via meewerkdagen en/of vrijwilligersdagen	4	5	11	11	8	8
Er is een stichting rondom het bedrijf of een "vrienden van" opgericht	4	1	3	5	4	3
Burgers zijn betrokken bij de financiering van het bedrijf of delen ervan	0	1	1	5	4	2
Burgers beslissen mee bij bepaalde besluiten, zoals het teeltplan	0	0	2	2	0	1
Anders	10	12	14	14	13	13
Weet niet/geen mening/nvt	49	31	28	26	42	33

Tabel 16: Op welke manier of manieren zijn burgers bij uw bedrijf betrokken? Meerdere antwoorden mogelijk. In percentages.

De ondernemers is ook gevraagd naar het aantal unieke bezoekers (klant/bezoeker/cliënt) dat per jaar naar hun bedrijf komt. Voor een derde van de ondernemers ligt dit getal tussen de 100 en 500 bezoekers. Iets meer dan een kwart ontvangt minder dan 100 bezoekers. 12% ontvangt tussen de 500 en 1.000 unieke bezoekers, 19% ontvangt er tussen de 1.000 en 10.000. 5% van de respondenten ontvangt zelfs meer dan 10.000 unieke bezoekers.

Aantal unieke bezoekers	Multifunctionele tak						
	Verkoop aan huis	Zorg	Kinderopvang	Natuurbeheer	Educatie	Recreatie	Totaal
Minder dan 100	16	51	31	32	11	13	27
100 – 500	32	23	31	24	28	32	29
500 - 1.000	13	8	0	13	16	17	12
1.000 - 10.000	24	7	19	22	29	26	19
meer dan 10.000	8	7 ⁵	0	5	13	7	5
Weet niet/geen mening/nvt	7	4	19	4	4	5	8

Tabel 17: Hoeveel unieke klanten/bezoekers/cliënten ontvangt u ongeveer per jaar op uw bedrijf? In percentages.

De verschillende multifunctionele sectoren laten verschillende patronen zien met betrekking tot het aantal bezoekers. De helft van de bedrijven met zorg krijgt minder dan 100 unieke bezoekers per jaar en voor nog eens een kwart ligt dit aantal tussen de 100 en 500. Bij de kinderopvang ligt het zwaartepunt ook in de lagere aantallen; 31% in zowel de categorie minder dan 100 als de categorie 100 tot 500. Daarnaast nog eens 19% in de categorie 1.000 tot 10.000. Het is in verband met de aangeboden activiteiten overigens niet verwonderlijk dat bedrijven met zorg en kinderopvang minder unieke bezoekers ontvangen.

De andere sectoren kennen een minder duidelijk zwaartepunt. De meeste bedrijven met producten aan huis ontvangen 100 tot 500 bezoekers (32%), maar ook de categorieën 1.000 tot 10.000 (24%), minder dan 100 (16%) en 500 tot 1.000 (13%) komen voor. Bedrijven met natuurbeheer ontvangen meestal minder dan 100 mensen (32%), maar ook 100 tot 500 (24%), 500 tot 1.000 (13%) en 1.000 tot 10.000 (22%). In het geval van educatie komt 1.000 tot 10.000 het meeste voor (29%) maar is 100 tot 500 ook een grote groep (28%) en is het aantal bedrijven dat meer dan 10.000 bezoekers ontvangt relatief groot. Tenslotte recreatie; de meeste van deze bedrijven ontvangen 100 tot 500 unieke bezoekers (32%), maar ook hier is de variatie groot: 1.000 tot 10.000 (26%), 500 tot 1.000 (17%) en minder dan 100 (13%) komen ook voor.

⁵ N.B. Ondernemers kunnen verschillende multifunctionele takken hebben. Het feit dat 7% van de ondernemers met zorg aangeeft meer dan 10.000 unieke klanten per jaar te hebben, wil waarschijnlijk zeggen dat deze bedrijven nog een andere multifunctionele tak hebben waar veel klanten op af komen – en dus niet dat ze meer dan 10.000 zorgvragers hebben.

	% van de totale omzet					Totaal
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	
Aantal unieke bezoekers						
Minder dan 100	46	25	22	24	8	27
100 - 500	34	35	29	18	29	29
500 - 1.000	6	9	17	15	17	12
1.000 - 10.000	7	17	27	24	13	19
meer dan 10.000	1	3	3	15	0	5
Weet niet/geen mening/nvt	6	12	2	3	33	8

Tabel 18: Hoeveel unieke klanten/bezoekers/cliënten ontvangt u ongeveer per jaar op uw bedrijf? In percentages.

Ondernemers in het noorden ontvangen minder bezoekers dan bedrijven in de andere regio's. In het zuiden worden de meeste mensen ontvangen. Niet verrassend is dat hoe meer omzet van de multifunctionele activiteiten komt, hoe meer bezoekers worden ontvangen. Er zijn weinig verschillen tussen oude en jonge ondernemers.

3.4.2 Klachten

De meeste ondernemers (83%) krijgen nooit klachten. Ondernemers in de kinderopvang zeggen het minst vaak dat zij geen klachten krijgen⁶ (69%); ondernemers in de zorg krijgen het vaakst geen klachten (88%). In het zuiden van het land krijgen ondernemers het vaakst klachten (18% krijgt wel eens klachten); in het westen het minst vaak (8%). Voor het aantal klachten maakt het weinig uit hoe groot de omzet uit multifunctionele activiteiten is. Jongere ondernemers krijgen wat vaker dan oudere met klachten van doen.

	% van de totale omzet					Totaal
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	
Klachten?						
Ja	13	16	11	14	8	13
Nee, nooit	84	81	88	82	79	83
Weet niet/geen mening	3	4	1	4	13	3

Tabel 19: Krijgt u wel eens klachten van bureaus of anderen? Denkt u bijvoorbeeld aan klachten over geluidsoverlast, stankoverlast of het aantal verkeersbewegingen. In percentages.

3.4.3 Promotie van het bedrijf

Bedrijven bedienen zich van verschillende methoden om hun bedrijf meer bekendheid te geven. Dit gebeurt veruit het meeste via internet (twee derde van de bedrijven), en vervolgens door advertenties (35%). Rondleidingen, open dagen en bezoeken van schoolklassen zijn elk instrumenten van 25 tot 30% van de bedrijven om 'aan de weg te timmeren'. In het oosten hebben de meeste bedrijven een eigen website (70%). Daarnaast maken bedrijven in het oosten en het zuiden het meest (meer dan 40%) gebruik van advertenties in bladen.

⁶ Omdat er ook een categorie 'geen mening' is, kunnen we niet zeggen dat zij het vaakst klachten krijgen.

Vormen van promotie	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Ik promoot mijn bedrijf niet actief	36	29	17	16	33	25
Internet: website	44	57	75	84	58	65
Internet: digitale nieuwsbrief	6	6	10	19	4	10
Artikelen in bladen	17	15	24	27	21	20
Advertenties in bladen	24	32	41	46	25	35
Open dagen	23	24	26	41	13	28
Oogstdagen	0	6	3	5	8	4
Rondleidingen aan individuen	26	19	27	26	17	23
Rondleidingen aan groepen	30	26	31	33	21	29
Schoolklassen bezoeken mijn bedrijf	41	26	26	23	8	27
Anders	19	13	21	20	21	18
Weet niet/geen mening	0	1	0	0	0	0

Tabel 20: Op welke manier of manieren promoot u uw bedrijf? Meerdere antwoorden mogelijk. In percentages.

Een kwart van de bedrijven doet echter niet actief aan promotie; opmerkelijk is dat dit ook geldt voor een kwart van de bedrijven die producten aan huis verkopen. Overigens geldt wel de (voor de hand liggende) regel dat naarmate het omzetaandeel van de multifunctionele tak(ken) lager ligt, het aandeel van de bedrijven zonder promotieactiviteiten hoger is. Hierbij past bijvoorbeeld dat zo'n 85% van de bedrijven met een hoog omzetaandeel uit multifunctionele activiteiten een eigen website heeft, en 'slechts' 45% van de bedrijven met een laag omzetaandeel uit multifunctionele activiteiten. Verder is wellicht opmerkelijk dat van de bedrijven die van geen enkele organisatie lid zijn, 35% geen promotieactiviteiten uitvoert.

3.5 Ondersteuning en informatie

3.5.1 Lidmaatschap organisaties

Bijna 70% van de respondenten is lid van een LTO-organisatie (40% van LTO Noord, 21% van de ZLTO en 6% van de LLTB). 60% van de respondenten die in het werkgebied van LTO Noord (gebieden noord, west en oost) wonen, is lid van LTO Noord. Van de respondenten in het zuiden is 76% lid van de ZLTO of de LLTB.

Een deel van de LTO leden, ongeveer 30%, heeft aangegeven óók lid te zijn van een andere sectorale of regionale organisatie. Binnen deze groep bevinden zich relatief veel bedrijven die zorglandbouw en/of educatie aanbieden. Lidmaatschap van sectorale of regionale organisaties komt in alle regio's ongeveer even veel voor.

Van de totale groep van respondenten is 17% lid van een andere *regionale* organisatie en 22% van een andere *sectorale* organisatie. Als regionale organisaties zijn bijvoorbeeld opgegeven Landzijde, een natuurvereniging, een ondernemersvereniging, Vekabo, de vereniging van zorgboeren. Als sectorale organisaties werden onder andere genoemd de bond van boerderijzuivelbereiders, landwinkel, Vekabo, wijngaardeniersgilde en Landzijde. Zoals het vóórkomen van Landzijde en Vekabo op beide lijstjes laat zien, zit er enige overlap in het begrip van de termen 'sectororganisatie' en 'regionale organisatie'. In de rest van de rapportage zijn deze samen genomen. Ongeveer 12% van de ondernemers is géén LTO-lid maar wél lid van een andere regionale of sectorale organisatie. Hieronder vooral bedrijven met natuurbeheer.

Tenslotte is 20% van de respondenten bij geen enkele organisatie aangesloten. In het oosten is men iets vaker nergens lid van; in het westen komt dit juist minder voor.⁷

Organisatie	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
LTO Noord	46	42	45	30	33	40
ZLTO	14	26	19	23	17	21
LLTB	9	10	3	2	4	6
Regionale organisatie	13	14	19	22	8	17
Sectorale organisatie	24	21	22	21	17	22
Ik ben geen lid van een organisatie	17	10	20	28	33	19
Weet niet/geen mening	1	2	1	3	4	2

Tabel 21: Van welke sectororganisaties bent u lid? Meerdere antwoorden mogelijk. In percentages.

Tabel 21 laat zien dat onder de ZLTO leden relatief weinig leden zijn met minder dan 10% van hun omzet uit multifunctionele activiteiten. De respondenten die tussen de 10 en 30% van hun omzet uit multifunctioneel halen zijn vaak lid van in elk geval één organisatie. Opvallend genoeg zijn er relatief veel ondernemers met meer dan 50% van hun omzet uit multifunctionele activiteiten die nergens lid van zijn. Tenslotte valt op dat hoe groter het aandeel van de omzet dat uit multifunctionele activiteiten komt, hoe vaker een ondernemer lid is van een regionale organisatie. Van de jongere ondernemers is 16% geen lid van een organisatie, onder de oudere ondernemers is dat 20%. Voor de rest zijn er weinig verschillen tussen de oudere en jongere ondernemers.

3.5.2 Gewenste informatie

De ondernemers is ook gevraagd welke kennis zij nodig hebben *om de multifunctionele tak(ken) van het bedrijf verder te kunnen ontwikkelen*. Ondernemers hebben het meest behoefte aan informatie over wet- en regelgeving (46%). Ook hebben ze baat bij informatie over ontwikkelingen in de markt (43%) en inhoudelijke kennis over ontwikkelingen in de multifunctionele tak (34%). Een kwart van de ondernemers weet graag meer over de vaardigheden die een ondernemer nodig heeft. Eén op de vijf respondenten heeft geen informatie meer nodig.

Met betrekking tot de verschillende sectoren vallen een aantal zaken op. In de zorglandbouw is veel behoefte aan informatie: op alle categorieën wordt hoger gescoord dan het gemiddelde (behalve in de categorie 'geen informatie nodig'). In de kinderopvang zijn juist relatief veel ondernemers (een kwart) die geen informatie nodig hebben en zijn er relatief weinig die informatie zoeken over ontwikkelingen in de markt. Die laatste categorie is juist wel veel aangekruist door ondernemers met natuurbeheer en ondernemers met educatie. In het zuiden hebben ondernemers wat meer, en in het noorden iets minder behoefte aan informatie. Daarnaast valt op dat de informatiebehoefte groeit wanneer de omzet uit multifunctioneel groter is. Dit geldt voor alle categorieën en is volledig consistent. Jongere ondernemers hebben iets meer behoefte aan informatie dan oudere ondernemers.

⁷ N.B. In dit document wordt dus gesproken over verschillende categorieën: 1. ondernemers die lid zijn van LTO; 2. Ondernemers die lid zijn van een andere sectorale en/of regionale organisatie, maar niet van LTO; 3. ondernemers die lid zijn van LTO én van een andere sectorale en/of regionale organisatie; 4. ondernemers die van geen enkele organisatie lid zijn.

Vormen van informatie	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Inhoudelijke kennis over ontwikkelingen in mijn multifunctionele tak	27	33	38	43	17	34
Informatie over ontwikkelingen in de markt	33	40	41	61	25	43
Informatie over vaardigheden die ik nodig heb als ondernemer	14	25	26	33	17	25
Informatie over wet- en regelgeving	30	48	53	51	33	46
Ik heb verder geen behoefte aan meer informatie	29	22	13	9	33	19
Anders	4	3	6	7	0	5
Weet niet/geen mening	9	6	6	4	21	7

Tabel 22: Welk soort informatie heeft u nodig om de multifunctionele tak(ken) van uw bedrijf verder te kunnen ontwikkelen? Meerdere antwoorden mogelijk. In percentages.

Ondernemers die zowel van LTO als van een andere organisatie lid zijn hebben meer behoefte aan informatie – in alle categorieën – dan het gemiddelde. Ondernemers die alleen lid zijn van een sector of regionale organisatie (en dus niet van LTO) hebben meer behoefte aan informatie over wet- en regelgeving. Ondernemers die nergens lid van zijn hebben iets vaker geen behoefte aan informatie (dit zou ook verklaren waarom ze geen lid zijn). Ondernemers die alleen van LTO lid zijn hebben iets minder behoefte aan inhoudelijke kennis over ontwikkelingen in de multifunctionele tak. Deze resultaten suggereren dat ondernemers die zich flink verdiepen in de multifunctionele activiteiten en als gevolg daarvan behoefte hebben aan informatie, zich aansluiten bij organisaties.

3.5.3 Ontvangen informatie

39% van de respondenten ontvangt de benodigde informatie het liefst via internet; meer dan de helft van deze groep ontvangt graag digitale nieuwsbrieven, de anderen bekijken liever een website. Artikelen in vakbladen (16%) en brochures/rapporten per post (11%) zijn ook populair. Minder dan 10% van de ondernemers geeft aan informatie via studiegroepen en/of bijeenkomsten te willen ontvangen.

Met betrekking tot de verschillende sectoren binnen de multifunctionele landbouw zien we slechts een paar kleine afwijkingen van het gemiddelde. Zorgboeren zijn meer dan gemiddeld geïnteresseerd in digitale nieuwsbrieven, ondernemers met educatie zijn minder dan gemiddeld geïnteresseerd in brochures/rapporten per post en ondernemers met kinderopvang ontvangen liever brochures/rapporten per post en minder graag digitale nieuwsbrieven of bijeenkomsten dan de gemiddelde respondent. De verschillende regio's laten slechts kleine verschillen zien, en verschillen tussen oude en jonge ondernemers zijn ook minimaal.

Manieren om informatie te ontvangen	% van de totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Via brochures en rapporten per post	7	11	12	16	8	11
Via artikelen in vakbladen	17	18	13	15	17	16
Via internet: websites	11	12	17	16	17	14
Via internet: digitale nieuwsbrieven	26	22	31	23	4	24
Via studiegroepen al dan niet met collega's	1	9	11	12	0	8
Op bijeenkomsten	7	9	8	10	21	9
Ik ontvang het liefst geen informatie	17	7	3	4	21	8
Anders	3	1	2	2	0	2
Weet niet/geen mening	10	11	5	2	13	7

Tabel 23: Hoe ontvangt u deze informatie het liefst? Meerdere antwoorden mogelijk. In percentages.

Daarnaast valt op dat hoe groter het deel van de omzet uit multifunctionele activiteiten is, hoe geïnteresseerder de ondernemers zijn in bijeenkomsten, studiegroepen en brochures/rapporten per post. De groep die tussen de 30 en 50% van de omzet uit multifunctionele activiteiten haalt is vooral geïnteresseerd in digitale nieuwsbrieven.

3.5.4 Behoeftte aan ondersteuning

De respondenten is ook gevraagd aan welke vormen van ondersteuning zij behoefte hebben bij de ontwikkeling van hun bedrijf. In het algemeen geldt dat de ondernemers het meeste behoefte hebben aan kennisuitwisseling met anderen (33%). Daarna volgen subsidies (32%), samenwerking met anderen in de regio (24%), vergunningen en de ontwikkeling van ondernemerschap (beide 19%). Iets meer dan een kwart van de respondenten (27%) heeft helemaal geen behoefte aan ondersteuning.

Vormen van ondersteuning	Multifunctionele tak						
	Agrarische producten	Zorg landbouw	Kinder opvang	Natuur beheer	Educatie	Recreatie	Totaal
Ontwikkeling van ondernemerschap*	24	21	13	19	21	18	19
Vergunningen	18	16	31	25	23	26	19
Subsidies	31	38	25	41	41	39	32
Kennisuitwisseling met anderen	32	44	19	38	39	31	33
Samenwerking met anderen in de regio	26	33	6	27	31	19	24
Geen behoefte aan ondersteuning	29	18	38	23	21	19	27
Anders	4	5	6	3	5	6	5
Weet niet / geen mening	7	3	25	7	8	14	9

Tabel 24: Heeft u behoefte aan ondersteuning bij uw bedrijfsontwikkeling? En zo ja, op welke terreinen? Meerdere antwoorden mogelijk. In percentages. * bv wat is een goed product? Hoe kan ik het verkopen?

Er zijn echter grote verschillen tussen de verschillende multifunctionele sectoren. Ondernemers met verkoop aan huis komen het meest overeen met het gemiddelde, maar hebben een iets grotere behoefte aan ondersteuning op het gebied van de ontwikkeling van ondernemerschap. Ondernemers met zorg hebben in het algemeen vaker behoefte aan ondersteuning (slechts 18% zegt geen ondersteuning nodig te hebben, tegen een gemiddelde van 27%). Ze hebben ook meer dan gemiddeld behoefte aan subsidies, kennisuitwisseling en samenwerking met anderen in de regio. Ondernemers met kinderopvang laten bijna het tegenovergestelde beeld zien: zij hebben minder vaak behoefte aan ondersteuning (38% heeft hier geen behoefte aan), zijn minder geïnteresseerd in kennisuitwisseling en samenwerking en hebben meer behoefte aan ondersteuning door middel van vergunningen. Ondernemers met natuurbeheer hebben vooral behoefte aan ondersteuning door middel van vergunningen, subsidies en kennisuitwisseling. Ondernemers met educatie willen vooral subsidies, kennisuitwisseling en samenwerking en ondernemers met recreatie hebben in het algemeen meer behoefte aan ondersteuning; vooral door middel van subsidies en vergunningen. Zie ook tabel 24.

Regionaal zijn de verschillen veel kleiner. In het oosten heeft men wat minder behoefte aan ondersteuning door de ontwikkeling van ondernemerschap, in het westen heeft men vaker behoefte aan vergunningen. Wel zijn er verschillen tussen bedrijven met meer of juist minder omzet uit de multifunctionele landbouw. De algemene tendens is dat hoe groter de omzet uit de multifunctionele activiteiten, hoe meer behoefte de ondernemer heeft aan ondersteuning. En ook; hoe groter de behoefte aan kennisuitwisseling met anderen. Daarnaast valt op dat ondernemers die minder dan 10% van hun omzet uit multifunctioneel halen, veel minder behoefte hebben aan ondersteuning, bijvoorbeeld in de vorm van vergunningen en subsidies. Dit is geen verrassende uitkomst; ondernemers die een kleiner deel van hun omzet uit multifunctionele activiteiten halen, zijn ook minder afhankelijk van die activiteiten, en ze zijn minder belangrijk voor het bedrijf.

Vormen van ondersteuning	% van totale omzet					
	Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
Ontwikkeling van ondernemerschap*	16	22	17	22	8	19
Vergunningen	9	25	19	21	8	19
Subsidies	19	35	30	40	25	32
Kennisuitwisseling met anderen	19	31	39	39	33	33
Samenwerking met anderen in de regio	20	24	21	31	21	24
Geen behoefte aan ondersteuning	44	28	21	16	29	27
Anders	3	3	6	9	4	5
Weet niet / geen mening	7	10	11	6	17	9

*Tabel 25: Heeft u behoefte aan ondersteuning bij uw bedrijfsontwikkeling? En zo ja, op welke terreinen? Meerdere antwoorden mogelijk. In percentages. * bv wat is een goed product? Hoe kan ik het verkopen?*

Er zijn ook enkele verschillen tussen ondernemers die wel of geen lid zijn van LTO of andere organisaties. Ondernemers die lid zijn van zowel LTO als een andere organisatie, hebben meer dan gemiddeld behoefte aan ondersteuning (19% heeft hier geen behoefte aan), vooral in de vorm van kennisuitwisseling en samenwerking. Dit zou eventueel verklaren waarom ze lid zijn van deze organisaties. Ondernemers die alleen van een regionale of sectorale organisatie lid zijn hebben minder dan gemiddeld behoefte aan samenwerking, maar juist meer aan vergunningen. Aan dat laatste hebben ondernemers die helemaal geen lid zijn juist minder behoefte.

Oudere ondernemers hebben over het algemeen wat minder behoefte aan ondersteuning bij de ontwikkeling van hun bedrijf dan jongere ondernemers. Voor alle vormen van ondersteuning waar naar is gevraagd zeggen oudere ondernemers hier minder behoefte aan te hebben (28% van de oudere en 23% van de jongere ondernemers heeft geen behoefte aan ondersteuning).

3.5.5 Tevredenheid over belangenorganisatie

Ondernemers konden met een cijfer aangeven hoe tevreden zij zijn over de organisaties waarvan zij lid zijn. Het gaat dan specifiek om de *belangenbehartiging voor de multifunctionele landbouw*. Daarbij was -3 zeer ontevreden en +3 zeer tevreden. 0 is dus een neutraal cijfer. Gemiddeld gaven de ondernemers de belangenorganisaties een 0.68. Hoewel er geen onderscheid is gemaakt in vraagstelling naar type organisatie, blijkt dat ondernemers die alleen lid zijn van LTO, ondernemers die alleen lid zijn van een sector of regionale organisatie én ondernemers die van beide lid zijn, nagenoeg hetzelfde cijfer geven (ondernemers met een dubbel lidmaatschap geven 0.68 punten, ondernemers met een enkel lidmaatschap 0.69). Dit suggereert dat het tevredenheidscijfer geldt voor alle organisaties.

Ondernemers met zorglandbouw gaven het hoogste cijfer (1.14) en ondernemers met recreatie (0.59) het laagste cijfer. Ondernemers met educatie gaven een 0.63, ondernemers met verkoop aan huis een 0.7, ondernemers met agrarisch natuurbeheer een 0.1 en ondernemers met kinderopvang precies een 1. In het noorden is men het minst tevreden (0.49); in het westen het meest tevreden (0.88). Ondernemers in het oosten en zuiden gaven een 0.63.

Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
0.78	0.71	0.83	0.48	0.20	0.68

Tabel 26: Hoe tevreden bent u over de belangenbehartiging voor de multifunctionele landbouw van de organisaties waar u lid van bent op een schaal van -3, zeer ontevreden tot en met +3, zeer tevreden? Gemiddeld cijfer.

Respondenten met meer dan 50% van hun omzet uit de multifunctionele landbouw waren het minst tevreden over de belangenbehartiging; zij gaven een gemiddeld cijfer van 0.48. Het kan zijn dat deze groep meer verwacht van de belangenbehartiging. Die stelling wordt echter niet ondersteund door het feit dat de groep hieronder (30 tot 50%) het meest tevreden was: 0.83. Jonge ondernemers zijn beduidend enthousiaster over de belangenbehartiging dan oudere (0.74 tegen 0.65). Interessant gegeven is dat mensen die hun leeftijd niet hebben ingevuld nog enthousiaster waren; 0.85.

3.5.6 Belang van organisaties

Bovenstaande moet worden gezien in het licht van het belang dat ondernemers geven aan de organisaties. De ondernemers is gevraagd hoe belangrijk zij de organisaties vinden *voor het ontwikkelen van de multifunctionele activiteiten* op hun bedrijf. Zij konden weer een cijfer geven tussen -3 (erg onbelangrijk) en +3 (erg belangrijk). Het gemiddelde cijfer was een 1.11. Ondernemers met kinderopvang vinden organisaties het belangrijkste (1.7); ondernemers die aan huis verkopen vinden ze het minst belangrijk (1.02). Ondernemers met educatie geven een 1.08, ondernemers met agrarisch natuurbeheer en recreatie volgen op de voet met een 1.1 en een 1.12 respectievelijk. Zorgboeren geven een 1.29. Ondernemers in het noorden en westen vinden de organisaties minder belangrijk dan ondernemers in het oosten en zuiden (1 en 1.01 versus 1.17 en 1.18).

Minder dan 10%	10 tot 30%	30 tot 50%	Meer dan 50%	Weet niet/geen mening	Totaal
0.72	1.08	1.15	1.31	1.83	1.11

Tabel 27: Hoe belangrijk vindt u sectororganisaties voor het ontwikkelen van multifunctionele activiteiten op uw bedrijf op een schaal van -3, erg onbelangrijk tot en met +3, zeer belangrijk?

Daarnaast valt op dat hoe groter het aandeel van de omzet uit multifunctionele activiteiten is, hoe belangrijker respondenten de organisaties vinden. Het gegeven cijfer loopt op van 0.72 (minder dan 10% van de omzet uit multifunctioneel) via 1.08 (10 tot 30%) en 1.15 (30 tot 50%) naar 1.31 (meer dan 50% van de omzet komt uit multifunctionele activiteiten). Dit suggereert dus wederom dat ondernemers voor wie de multifunctionele activiteiten belangrijker zijn, meer van belangenorganisaties verwachten.

Ondernemers die lid zijn van LTO én een ander organisatie dichten deze precies het gemiddelde belang (1.11) toe. Opvallend is dat ondernemers die alleen van LTO lid zijn deze organisatie juist belangrijker vinden (1.29) en ondernemers die alleen van een sector- of regionale organisatie lid zijn deze juist minder belangrijk vinden voor het ontwikkelen van hun multifunctionele activiteiten (0.38). Tussen oudere en jongere ondernemers is het verschil minimaal.

4 Vergelijking met de nul- en éénmeting

In dit hoofdstuk vergelijken we de resultaten uit de huidige meting met de nul- en éénmeting. We kijken daarbij voornamelijk naar opvallende zaken. Overigens vergelijken we hier resultaten uit verschillende jaren. De huidige enquête is eind 2011 uitgevoerd. De nulmeting is begin 2009 gedaan en de éénmeting in maart 2010. Het is dus mogelijk dat eventuele verschillen te maken hebben met andere situaties en andere inschattingen van ondernemers, doordat de situatie over de jaren veranderd is.

4.1 Kenmerken van de bedrijven

In tabel 28 worden de percentages respondenten die een bepaalde multifunctionele tak hebben met elkaar vergeleken. Wat opvalt is dat hoewel er verschillen in grootte zijn, de volgorde van grootte vergelijkbaar is; in alle metingen komt verkoop aan huis het meest, en kinderopvang het minst voor. Educatie is de enige vreemde eend in de bijt: die komt veel meer voor in de nul- en éénmeting dan in het huidige onderzoek. Overigens valt ook op dat de percentages in de nul- en éénmeting sowieso hoger zijn. Dit suggereert dat de respondenten in de eerdere metingen meer takken combineren.

	Verkoop aan huis	Recreatie	Natuur beheer	Educatie	Zorg landbouw	Kinder opvang
Huidig onderzoek	51	34	30	19	17	4
Nulmeting	63	58	40	43	32	6
Eénmeting	58	57	48	48	32	6

Tabel 28: *Vergelijking percentage respondenten multifunctionele sectoren. In percentages.*

Voor 58% van de ondernemers in de nulmeting komt het grootste gedeelte van de omzet uit de *agrarische* tak(ken). Dit betekent dat 42% van de respondenten het grootste deel van de omzet uit de *multifunctionele* takken haalt. Dat is een beduidend groter gedeelte dan in het huidige onderzoek, waar 22% van de respondenten meer dan de helft van de omzet uit multifunctionele activiteiten haalt. Dit is niet verwonderlijk omdat in het huidige onderzoek specifiek is gefocust op de midden categorie.

10% van de ondernemers in de nulmeting is universitair geschoold; dat is twee keer zoveel dan in het huidige onderzoek. In de nulmeting heeft daarnaast bijna 30% een Hbo opleiding, en bijna de helft een Havo, Vwo of Mbo diploma. Hoewel de data door een wat andere vraagstelling niet helemaal te vergelijken zijn, lijkt het erop dat de ondernemers in de nulmeting gemiddeld wat hoger zijn opgeleid dan de ondernemers uit het huidige onderzoek. Dit past bij de eerdere constatering dat ondernemers met een groter deel van hun omzet uit multifunctionele activiteiten vaker wat hoger zijn opgeleid.

4.2 Toekomstverwachtingen

Ook in de nulmeting is de ondernemers gevraagd naar hun toekomstverwachtingen. 13% van deze respondenten geeft aan geen plannen te hebben voor uitbreiding; 43% heeft dat wel. Eenzelfde percentage van 43% geeft aan het aantal takken uit te willen breiden; slechts 1% wil ze afbouwen.

De resultaten komen overeen met het huidige onderzoek in die zin dat het grootste gedeelte van de ondernemers in beide metingen verwacht dat de multifunctionele landbouw op het bedrijf gaat toenemen/groeien. Wel zijn er meer ondernemers in de nulmeting die verwachten *nieuwe takken te ontwikkelen* dan in het huidige onderzoek.

Voor 65% van de ondernemers in de nulmeting speelt opvolging nog niet. Ook in de éénmeting geeft een groot deel (62%) van de respondenten aan niet te weten of er een opvolger is. Wanneer we in het huidige onderzoek de 15% van de mensen die nog niet weten of er een opvolger is optellen bij de 40% die misschien een opvolger heeft komen we op 55%; dit is de groep uit het huidige onderzoek die niet zeker is van opvolging. Dit cijfer is dus enigszins vergelijkbaar met de nul- en éénmeting. In alle drie de onderzoeken heeft van de *totale groep respondenten* rond een kwart van de ondernemers een opvolger.

In de éénmeting is ook gevraagd of opvolging moeilijker of makkelijker is geworden als gevolg van de multifunctionele activiteiten. 62% vond het bedrijf aantrekkelijker geworden, niemand vond het onaantrekkelijker. Deze cijfers zijn dus duidelijk positiever dan die uit het huidige onderzoek.

94% van de ondernemers in de éénmeting gaf aan dat hun arbeidsplezier was toegenomen als gevolg van de multifunctionele tak. Voor niemand was het afgenomen. In de nulmeting gaf 88% van de respondenten aan dat hun arbeidsplezier was toegenomen. Belangrijkste redenen hiervoor waren meer contact met mensen, meer afwisseling en meer uitdaging. Het deel van de mensen dat aangeeft meer arbeidsplezier te hebben is in de huidige meting dus iets kleiner dan in deze twee metingen, maar het is duidelijk dat ondernemers over het algemeen meer arbeidsplezier krijgen door het starten van multifunctionele activiteiten.

4.3 De lokale economie

In de nulmeting is mensen gevraagd aan te geven *welke* producten ze lokaal inkopen. Hieruit blijkt dat vooral voedselproducten lokaal worden ingekocht (80%). Ook van lokale aannemers wordt veel gebruik gemaakt (50%). Daarnaast wordt lokaal promotie (48%), catering (35%), schoonmaak (30%), vervoer (28%) en entertainment (12%) ingekocht.

Ongeveer 53% van de bedrijven in zowel de nulmeting als de éénmeting geeft aan voor minder dan €5.000 euro lokale *producten* in te kopen, maar er zijn ook enkele bedrijven voor wie dit meer dan €150.000 is. Bedrijven waar natuurbeheer een belangrijke vorm van multifunctionele landbouw is besteden gemiddeld iets minder dan de andere bedrijven. In de nulmeting is ook een gemiddelde besteding uitgerekend: wanneer het midden van iedere categorie als werkelijke waarde genomen wordt, besteden de bedrijven gemiddeld €17.500 lokaal aan producten. In het huidige onderzoek zijn geen gemiddelden uitgerekend, maar de verwachting is dat de totale bedragen lager zullen liggen dan in de nulmeting, omdat grotere percentages ondernemers in de lagere categorieën zitten.

Hoewel in zowel de éénmeting als de huidige meting de uitgaven aan lokale diensten lager liggen dan die aan lokale producten, ligt het gemiddelde bedrag in de nulmeting juist iets hoger; ongeveer €19.000. Uit de onderliggende cijfers blijkt dat de bedrijven met natuur iets minder diensten afnemen, maar de bedrijven met zorg en educatie juist weer meer.

Ongeveer twee derde van de respondenten in de nulmeting maakt gebruik van externe arbeid. Het gaat dan meestal om minder dan 1.000 uur per jaar. Bij één op de acht bedrijven gaat het om meer dan 5.000 uur. Wanneer het midden van iedere categorie als werkelijke waarde genomen wordt, wordt er gemiddeld per bedrijf 1.945 uur betaalde arbeid ingehuurd. Dit is bijna 1 fte. Ook hier blijkt uit de onderliggende cijfers dat bedrijven met natuur iets minder arbeid inhuren, maar de bedrijven met zorg en educatie juist weer meer. In verband met de vraagstelling is niet duidelijk hoeveel respondenten uit de éénmeting geen gebruik maken van externe arbeid. Wel weten we dat de grootste groep (66%) minder dan 1.000 uur per jaar aan arbeid inhuurt. 12% van de respondenten huurt meer dan 5.000 uur per jaar, 22% heeft tussen de 1.000 en 5.000 uur per jaar aan arbeid nodig. De getallen in de nul- en éénmeting liggen dus beduidend lager dan in het huidige onderzoek, waar het gemiddeld aantal fte op 2.25 ligt. Het is mogelijk dat dit met de vraagstelling te maken heeft.

4.4 Burgers

Betrekt in de huidige meting slechts 8% burgers bij het bedrijf via open dagen, in de nulmeting was dat 61%. Bovendien organiseert 20% van de ondernemers in de nulmeting specifieke acties als oogstdagen of meewerkdagen. Ook financiële betrokkenheid komt in de nulmeting vaker voor (12%, wel is de vraagstelling hier breder 'in de vorm van donatie, adoptie, etc.'). 18% van de respondenten in de nulmeting geeft aan dat burgers betrokken zijn als lid van een stichting. 22% heeft burgers als sponsors betrokken. 15% zegt dat deze vraag niet van toepassing is; in de huidige meting is dat twee keer zoveel.

Hier valt dus op dat de respondenten uit de nulmeting beduidend meer doen met burgers. Echter, in de categorie 'anders', worden zaken genoemd als mond-tot-mondreclame, adverteren, folders, nieuwsbrieven en websites. Hieruit blijkt dat een deel van de respondenten de vraag (ook) heeft opgevat als hoe zij aan bezoekers komen. Dit zou (een deel van) de verschillen met de huidige meting kunnen verklaren.

De meeste ondernemers uit de nulmeting ontvangen tussen de 100 en 1.000 bezoekers per jaar. Ook zijn er veel bedrijven die tussen de 1.000 en 10.000 mensen ontvangen. Een klein aantal bedrijven (3 bedrijven) ontvangt meer dan 100.000 bezoekers per jaar. De bezoekersaantallen verschillen weinig tussen de verschillende multifunctionele takken. Dit heeft ook te maken met het feit dat de meeste multifunctionele ondernemers meerdere takken met elkaar combineren. De bezoekersaantallen liggen over het algemeen hoger dan in de huidige meting. Een mogelijke verklaring is dat in het huidige onderzoek naar *unieke* bezoekers is gevraagd.

5 Conclusies

5.1 Algemene conclusies

Veel multifunctionele bedrijven zijn optimistisch over de toekomst, vooral doordat ze kansen zien in de markt. Bijna de helft ziet kansen om de multifunctionele omzet de komende vijf jaar te vergroten. Ook blijkt optimisme uit de verwachting dat op bijna 30% van de bedrijven het aantal multifunctionele takken zal toenemen. Ongeveer 25% verwacht een groei van in de agrarische tak. Slechts een klein deel verwacht dat de agrarische omzet zal dalen. Dit betekent dat het starten van multifunctionele activiteiten niet resulteert in het beëindigen van de landbouw tak.

Op 27% van de bedrijven met een oudere ondernemer (vanaf 45 jaar) is er een opvolger. Vaak is er nog onduidelijkheid over de opvolging. Vooral op bedrijven met relatief veel omzet uit multifunctionele activiteiten vergemakkelijken die activiteiten de opvolging. Multifunctionele bedrijven bieden duidelijk meer werkgelegenheid, ook voor personen buiten het gezin van de ondernemer, dan niet verbrede bedrijven. Positief is daarnaast dat door het bedrijf te verbreden bij verreweg de meeste ondernemers het plezier in het werk is toegenomen.

De verbreding leidt er toe dat de meeste bedrijven lokaal producten en diensten aankopen en in die zin dus een extra economische betekenis voor de regio hebben. In veel gevallen gaat het overigens wel om tamelijk kleine bedragen die lokaal worden besteed.

Burgers zijn op meerdere manieren betrokken bij de bedrijven van de respondenten. Vaak is er betrokkenheid door de verkoop van producten of diensten. Bedrijven die meer dan 30% van de omzet uit multifunctioneel halen doen meer aan andere vormen van verbinding (dus; verbinding naast de verkoop van producten en diensten). Bij de bedrijven met meer dan 50% van de omzet uit multifunctioneel komt dit het meest voor. Meer dan de helft van de bedrijven ontvangt tot 500 unieke bezoekers per jaar. Ongeveer een derde van de respondenten betreft geen burgers bij het bedrijf.

Bijna 70% van de respondenten is lid van LTO. 21% van de respondenten is zowel lid van LTO als van een andere regionale of sectorale organisatie. Ongeveer 12% van de respondenten is geen LTO-lid maar wél lid van een andere regionale of sectorale organisatie. Tenslotte is 20% van de respondenten bij geen enkele organisatie aangesloten. Van de ondernemers in het werkgebied van LTO Noord is 60% lid van LTO, van de ondernemers in het zuiden is dat 76%.

Het gemiddelde tevredenheidscijfer met de verschillende organisaties ligt op 0.68 (op een schaal van -3 tot +3), wat als gematigd positief kan worden geïnterpreteerd. Het belang van de organisaties voor het ontwikkelen van de multifunctionele activiteiten krijgt een 1.11. Ondernemers hebben het meest behoefte aan *informatie* over wet- en regelgeving. Maar ook is er behoefte aan informatie over ontwikkelingen in de markt en inhoudelijke kennis over ontwikkelingen in de multifunctionele tak. 20% van de respondenten heeft geen informatie nodig. In de zorglandbouw is relatief veel behoefte aan informatie; ondernemers met kinderopvang hebben juist weinig informatie nodig. Met betrekking tot *vormen van ondersteuning*, de ondernemers hebben het meeste behoefte aan kennisuitwisseling met anderen, subsidies, en samenwerking met anderen in de regio. Iets meer dan een kwart van de respondenten heeft helemaal geen behoefte aan ondersteuning.

Respondenten met meer dan 50% van hun omzet uit de multifunctionele landbouw zijn het minst tevreden over de belangenbehartiging door de verschillende organisaties. Dit is echter ook de groep die het meeste belang hecht aan de ondersteuning van deze organisaties. Bovendien heeft deze groep de grootste informatiebehoefte. De algemene tendens is dat hoe groter de omzet uit de multifunctionele activiteiten, hoe meer behoefte de ondernemer heeft aan ondersteuning, hoe geïnteresseerder de ondernemers zijn in bijeenkomsten en studiegroepen en hoe groter de behoefte aan kennisuitwisseling met anderen.

5.2 De midden categorie

Een belangrijke reden voor dit onderzoek was het achterhalen in hoeverre de zogenaamde midden categorie afwijkt van de groep multifunctionele ondernemers die totnogtoe het best in beeld zijn – de pioniers of voorlopers. Daarom kijken we in de conclusies ook specifiek naar de groep die 10 tot 30% en de groep die 30 tot 50% van de omzet uit multifunctionele activiteiten haalt. We doen dat door de verschillende omzet categorieën met elkaar te vergelijken, maar ook door de resultaten te vergelijken met de nul- en éénmeting vanuit het idee dat in die enquêtes vooral de pioniers zijn bevraagd.

Allereerst een korte conclusie uit het vergelijken van de uitkomsten uit de eerdere enquêtes – die dus voornamelijk onder de pioniers zijn afgenomen – en deze enquête – waarin de nadruk op de midden groep lag. Over het algemeen laten deze onderzoeken geen grote verschillen zien; de trends zijn in grote lijnen vergelijkbaar. Wel zijn er enige kleine verschillen. De ondernemers in het huidige onderzoek:

- Zijn minder hoog opgeleid;
- Verwachten minder vaak nieuwe multifunctionele takken te ontwikkelen;
- Verwachten vaker dat opvolging lastiger is geworden als gevolg van de multifunctionele activiteiten;
- Geven minder vaak aan dat hun arbeidsplezier is toegenomen;
- Geven minder uit aan lokale producten en diensten;
- Huren meer externe arbeid in;
- Organiseren beduidend minder vaak open dagen en betrekken over het algemeen minder burgers bij het bedrijf (ze ontvangen ook minder bezoekers).

Vervolgens hebben we gekeken naar de verschillende omzet categorieën binnen het huidige onderzoek, en wat daarin opvalt. Daaruit blijkt dat er een aantal trends is die samenhangen met het aandeel van de omzet dat uit multifunctionele activiteiten wordt gehaald. Hoe groter het deel van de omzet uit multifunctionele activiteiten, hoe:

- Kleiner het bedrijf is (in hectares landbouwgrond);
- Hoe meer ondernemers verwachten dat de omzet uit multifunctionele activiteiten zal stijgen;
- Hoe meer wordt besteed aan lokale producten en diensten;
- Hoe meer het bedrijf wordt gepromoot – dit geldt zowel voor het hebben van een website, als voor het uitgeven van een nieuwsbrief, als voor het plaatsen van advertenties in bladen;
- Hoe vaker een ondernemer lid is van een regionale organisatie (dit verschil geldt niet voor sectorale organisaties);
- Hoe meer een bedrijf behoefte heeft aan informatie: dit geldt voor inhoudelijke kennis over ontwikkelingen in de multifunctionele tak, informatie over vaardigheden die een ondernemer nodig heeft, ontwikkelingen in de markt en wet en regelgeving⁸;
- Hoe vaker een bedrijf informatie wil ontvangen via studiegroepen en via brochures en rapporten;
- Hoe minder vaak een bedrijf geen behoefte heeft aan ondersteuning;
- Hoe belangrijker de ondernemers ondersteuning van organisaties vinden;
- Hoe minder tevreden de ondernemer over deze ondersteuning of belangenbehartiging is.

In andere gevallen kan de groep bedrijven worden gesplitst in zij die meer en zij die minder dan 30% van de omzet uit multifunctionele activiteiten halen. In die gevallen wordt de midden categorie dus gesplitst, en gedraagt de onderste helft van die groep zich als het ware als een klein multifunctioneel bedrijf, en de bovenste helft zich als een groot multifunctioneel bedrijf. We zien dan dus duidelijke verschillen tussen de twee midden categorieën. Bedrijven met meer dan 30% van de omzet uit multifunctioneel:

⁸ Informatie over wet- en regelgeving wordt nog net iets vaker (1%) nodig geacht door bedrijven in de categorie 30 tot 50%.

- Hebben minder land in natuurbeheer;
- Verwachten vaker dat opvolging makkelijker is geworden⁹;
- Verwachten minder vaak dat opvolging moeilijker is geworden;
- Organiseren vaker meewerkdagen of vrijwilligersdagen en maken vaker gebruik van financiering door burgers;
- Krijgen meer unieke bezoekers;
- Maken vaker promotie door artikelen in bladen;
- Krijgen liever informatie via websites;
- Krijgen minder graag informatie via artikelen in vakbladen;
- Zijn meer geïnteresseerd in kennisuitwisseling met anderen.

Er is een aantal zaken dat opvalt met betrekking tot de midden categorie (maar waar geen duidelijke lijn in is te vinden zoals in de vorige twee alinea's):

- De middengroep is minder hoog opgeleid dan de ondernemers die meer dan 50% van de omzet uit multifunctionele activiteiten halen (er zitten minder Hbo of universitair geschoolden in deze groep en meer Mbo geschoolden);
- Hoewel over het algemeen geldt dat hoe meer omzet uit multifunctioneel, hoe meer medewerkers een bedrijf in dienst heeft, hebben bedrijven met een omzet van 10 tot 30% uit multifunctioneel minder mensen in dienst dan de laagste groep;
- Bedrijven die meer dan 50% van de omzet uit multifunctioneel halen zijn vaker geen lid van organisaties – bedrijven voor wie dit 10 tot 30% is, zijn juist het vaakst lid van ten minste één organisatie. De midden categorieën zitten hier tussen in.

En specifiek met betrekking tot de groep die 30 tot 50% van de omzet uit multifunctionele activiteiten haalt:

- Deze groep krijgt het minste klachten;
- Deze groep denkt vaker dat de omzet uit agrarische activiteiten zal dalen of gelijk zal blijven, en dus ook minder vaak dat die zal stijgen;
- Ook is deze groep meer dan de andere groepen geïnteresseerd in digitale nieuwsbrieven;
- Deze groep is het meest van alle groepen tevreden over de belangenbehartiging door organisaties.

Tenslotte: bedrijven die meer dan 50% van de omzet uit multifunctioneel halen, zijn minder vaak lid van LTO Noord. Voor LLTB ligt het omslagpunt bij bedrijven die meer dan 30% van de omzet uit multifunctioneel halen.

Dit alles overwegende lijkt een geldige conclusie te zijn dat de midden categorie – en dan voornamelijk de onderste groep daarbinnen - in de bedrijfsontwikkeling nog vooral intern gericht is en vooral bezig met het verwerven van inhoudelijke kennis. Waarschijnlijk gaat deze groep zich pas later richten op het verwerven van bepaalde vaardigheden en het aannemen van een marktgerichte houding. De kans is groot dat ondernemers dit met het groeien van het bedrijf en het opdoen van ervaringen vanzelf meer gaan doen. Desalniettemin is het belangrijk hier nogmaals te noemen dat de verschillen die wij hebben genoemd over het algemeen klein zijn en dat er grotendeels dezelfde ontwikkelingen en visie op de toekomst aan de orde zijn.

Voor LTO is een belangrijke conclusie dat de meeste ondernemers uit de midden categorie lid zijn van LTO en behoefte hebben aan vakkennis. LTO zou deze groep echter al wel warm kunnen maken voor competenties en marktdenken. Aangezien het de komende jaren waarschijnlijk zal gaan om professionalisering en opschaling is aandacht voor die specifieke zaken bij deze midden groep belangrijk.

⁹ Hier is het ook zo dat hoe groter de omzet uit multifunctioneel, hoe vaker men verwacht dat opvolging makkelijker is geworden, maar er zit een duidelijke 'knip' bij 30%.

5.3 Goed om te weten

Wist u dat...

- ...bijna de helft van de respondenten een stijging in de omzet van de multifunctionele activiteiten verwacht?
- ... 32% een stijging in de omzet van de agrarische activiteiten verwacht?
- ...bijna 30% van de bedrijven in de komende vijf jaar nieuwe multifunctionele takken verwacht te ontwikkelen?

Wist u dat...

- ...bijna een kwart van de respondenten meer dan 50% van hun bedrijfsomzet uit de multifunctionele tak haalt? Dit komt vooral voor op bedrijven met zorglandbouw en kinderopvang.
- ...veel multifunctionele bedrijven twee of meer multifunctionele takken op hun bedrijf hebben?
- ...bedrijven die een groter gedeelte van hun omzet uit multifunctionele activiteiten halen gemiddeld iets kleiner zijn (in hectares) dan bedrijven die een kleiner deel van de omzet uit multifunctioneel halen?
- ...7% van de respondenten meer dan 30 hectare in agrarisch natuurbeheer heeft?

Wist u dat...

- ...hoe groter de omzet uit de multifunctionele activiteiten is, hoe groter de kans is dat een bedrijf meewerkdagen of vrijwilligersdagen organiseert?
- ...12% van de respondenten tussen de 500 en 1.000 unieke bezoekers per jaar ontvangt? ...19% tussen de 1.000 en 10.000 bezoekers per jaar ontvangt? ...5% van de respondenten zelfs meer dan 10.000 unieke bezoekers per jaar ontvangt?
- ...de variatie in bezoekersaantallen erg groot is, ook binnen verschillende multifunctionele sectoren?

Wist u dat...

- ...de meeste multifunctionele ondernemers nooit klachten uit hun omgeving krijgen?
- ...het overgrote deel van de ondernemers meer arbeidsplezier heeft gekregen dankzij de multifunctionele tak(ken)?

Wist u dat...

- ...driekwart van de respondenten niet denkt dat opvolging van het bedrijf moeilijker is geworden door het starten van multifunctionele activiteiten?
- ...bedrijven die een groter deel van hun omzet uit multifunctionele activiteiten halen vaker verwachten dat het overnemen van hun bedrijf makkelijker is geworden?

Wist u dat...

- ...het gemiddelde aantal ondernemers op multifunctionele bedrijven met 1,85 hoger is dan het gemiddelde van alle Nederlandse bedrijven (ca. 1,5 op bedrijven die deelnemen aan het LEI-informatienet)?
- ...bedrijven die meer dan 50% van hun omzet uit multifunctionele activiteiten halen, gemiddeld circa 6,5 medewerkers (of 2.7 fte) in dienst hebben?
- ...circa 10% van de bedrijven meer dan €25.000 besteedt bij lokale bedrijven?
- ... bedrijven die een groter deel van hun omzet uit multifunctionele activiteiten halen meer geld besteden aan lokale diensten en producten?

Wist u dat...

- ...bedrijven verschillende methoden gebruiken om hun bedrijf meer bekendheid te geven?
- ...bedrijven hiervoor doorgaans internet, maar ook advertenties, gebruiken?
- ...85% van de bedrijven met een hoog omzetaandeel uit multifunctionele activiteiten een eigen website heeft?

Wist u dat...

- ...ondernemers vooral behoefte hebben aan informatie over wet- en regelgeving?
- ...zij ook op zoek zijn naar informatie over ontwikkelingen in de markt en inhoudelijke kennis over ontwikkelingen in de multifunctionele tak?
- ...er vooral in de zorglandbouw veel behoefte is aan informatie maar ondernemers in de kinderopvang juist relatief weinig informatie nodig hebben?
- ...ondernemers die een groot deel van de omzet uit multifunctioneel halen een grotere informatiebehoefte hebben?
- ...deze groep die informatie ook graag via bijeenkomsten en studiegroepen ontvangt?
- ...de algemene tendens is dat hoe groter de omzet uit de multifunctionele activiteiten, hoe meer behoefte de ondernemer heeft aan ondersteuning? En hoe groter de behoefte aan kennisuitwisseling met anderen?

Wist u dat...

- ...70% van de respondenten lid is van LTO?
- ...dat 20% van de respondenten bij geen enkele organisatie is aangesloten?
- ...jongere ondernemers vaker lid zijn van organisatie?
- ...relatief veel ondernemers met meer dan 50% van hun omzet uit multifunctionele activiteiten nergens lid van zijn?
- ...ondernemers die een groter aandeel van hun omzet uit multifunctionele activiteiten halen, vaker lid zijn van regionale organisaties?

Wist u dat

- ...ondernemers vooral behoefte hebben aan informatie over wet- en regelgeving?
- ...zij ook op zoek zijn naar informatie over ontwikkelingen in de markt en inhoudelijke kennis over ontwikkelingen in de multifunctionele tak?
- ...er in de zorglandbouw veel behoefte is aan informatie?
- ... ondernemers in de kinderopvang juist relatief vaak geen informatie nodig hebben?
- ...ondernemers die een groot deel van de omzet uit multifunctioneel halen een grotere informatiebehoefte hebben?
- ...deze groep die informatie ook graag via bijeenkomsten en studiegroepen ontvangt?
- ...de algemene tendens is dat hoe groter de omzet uit de multifunctionele activiteiten, hoe meer behoefte de ondernemer heeft aan ondersteuning? En hoe groter de behoefte aan kennisuitwisseling met anderen?
- ...ondernemers behoefte hebben aan kennisuitwisseling met anderen (33%), subsidies (32%), en samenwerking met anderen in de regio (24%)?

Wist u dat

- ...de respondenten de belangenorganisaties gemiddeld een 0.68 gaven (schaal -3 tot +3)?
- ...dit geldt voor ondernemers die lid zijn van LTO, van een regionale of sectorale organisatie, of van allebei?

- ... ondernemers met zorglandbouw het hoogste cijfer (1.14) en ondernemers met recreatie (0.59) het laagste cijfer gaven?
- ...respondenten met meer dan 50% van hun omzet uit de multifunctionele landbouw het minst tevreden zijn over de belangenbehartiging?
- ...jonge ondernemers beduidend enthousiaster zijn over de belangenbehartiging dan oudere (0.74 tegen 0.65)?
- ..ondernemers de organisaties voor het ontwikkelen van de multifunctionele activiteiten op hun bedrijf het belang van een 1.11 geven?
- ...ondernemers met kinderopvang organisaties het belangrijkste (1.7) vinden?
- ...ondernemers die aan huis verkopen ze het minst belangrijk (1.02) vinden?
- ...hoe groter het aandeel van de omzet uit multifunctionele activiteiten is, hoe belangrijker respondenten de organisaties vinden?
- 60% van de ondernemers die in het werkgebied van LTO Noord wonen lid is van LTO Noord?
- 76% van de ondernemers in het zuiden lid is van de ZLTO of de LLTB?

Bronnen

Hoogeveen, M. en K. van Bommel (2005). "Opleidingsniveau: bedrijfsopvolgers hoger opgeleid". Den Haag: LEI Wageningen UR. Agri-monitor. <http://www.lei.dlo.nl/content/agri-monitor/pdf/Oktober2005Opleidingsniveau%20bedrijfsopvolgers%20hoger%20opgeleid%20%282%29.pdf>

Meulen, H. van der, K. de Bont, H. Agricola, P. van Horne, R. Hoste, A. van der Knijff, F. Leenstra, R. van der Meer en A. de Smet (2011). "Schaalvergroting in de land- en tuinbouw: Effecten bij veehouderij en glastuinbouw". Den Haag: LEI Wageningen UR

Roest, A., K. Oltmer, G. Venema, J. Jager, H. Schoorlemmer, V. Hendriks-Goossens, J.H. Kamstra, A. Visser, L. Jeurissen en E. Gies (2009). "Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact. Achtergronddocument". Den Haag: LEI Wageningen UR

Roest, A.E. en H. Schoorlemmer (2010). "Kijk op multifunctionele landbouw; Omzet en impact 2007-2009." Den Haag: LEI Wageningen UR

Stokkers, R., R. van der Meer, H. Schoorlemmer en V. Hendriks-Goossens (2010). "Opvolgers gezocht voor het boerenbedrijf". Den Haag: LEI Wageningen UR

Veen, E.J., J.H. Kamstra, H.B. Schoorlemmer en A.E. Roest (2010). "Kijk op multifunctionele landbouw: verkenning van de impact". Lelystad/Den Haag: PPO WUR/ LEI WUR